

մանի մէջնե էդա սանդից (դիտաւորութիւն) վազն արե (հեռացիր):

— Զէ՛ չըլի, կը մեռնեմ, ասաց Լուսթիկ:

Գօրես ուստուն էլալ ոսկի պլազուկ (ապարանջան) առեց, կնաց մօտ Ծօրէն, դարաւ էդի առջև. էլմէլ Ծիւօր ասաց. Աղէքսանդր մանե, մէջնե. էդա պանից վազն արե. որ տիւ չըլնիր, էնոր խաղը կանէ (խայտառակ), որ իմ խէր լսնի, քէյ էլ ձե էլ կապանի:

Ծ Ի Ս Ա Կ Ա Ն Կ Ա Ր Գ Ե Ր Ը

Հ Ա Յ Ո Ց Մ Է Ջ

Ն. ՂԱԼԱՅԵԱՆԻ

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Ո Ս Մ Ք

Ծանկանալով վերջնական կորստից ազատել հայ ազգազրու-
թեան վերաբերեալ նիւթերը, ես երկիւղ կրեցի, թէ մի գուցէ
աչքիցս խուսափեն շատ ծէսեր և սովորութիւններ, որոնք թէ-
պէտ անշան, աննկատելի են, սակայն ուսումնասիրութիւնների
համար անհրաժեշտ են, ուստի և՛ որոշեցի ինձ առաջնորդ ընտ-
րել անգուգական Հերբերդ Սպենսերի առ այժմ «Institutions ce're-
monielles» ուսումնասիրութիւնը, պատրաստեցի մանրամասն
ծրագիր՝ հարցերով և այս նպատակով ճանապարհորդեցի Ալէք-
սանդրապօլ, Կարս, Կաղզուան, Հին-Նախիջևան, Երեան, Վաղար-
շապատ և հաւաքեցի բաւականաչափ նիւթ, որը լրացրի Վաս-
պուրականում ճանապարհորդելիս և Անդրկովկասի գաւառներում
արդէն հաւաքած նիւթերովս Այս իմ անձնական հաւաքածուի
վրայ աւելացրի հայ ազգազրութեան և հայ հին մատենադրու-
թեան մէջ եղած ցրուած նիւթերը և կազմեցի ներկայ երկը, ուր
նիւթերը հայկական են, իսկ ծրագիրը և լուսարանութիւնը ամ-
բողջովին Հ. Սպենսերինը: Մի քանի տեսութիւններ միայն, որ-
ոնք ինձ համար լիովին ընդունելի չէին թւում, ես լուսթեամբ
անցայ: Քանի որ ուսումնասիրութիւններ կատարելու համար
երբէք ժամանակ չի պակասելու, մինչդեռ եթէ մի քառորդ
դար էլ անտարբեր գտնուենք հայկական նիւթերը հաւաքելու՝ շատ
ու շատ նիւթեր բոլորովին անհետանալու են, ուստի իմ անմի-
ջական նպատակը զի թէ ուսումնասիրութիւն տալն է, այլ եւ-
րոպական ուսումնասիրութեան լուսով հայկական նիւթերը որոնել,
գտնել և կորստից ազատել:

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ.

ԾԵՍԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԷՍ

Ծէս, ծիսական կարգ կոչւում են մարդկանց միմեանց հետ ունեցած ուղղակի յարաբերութիւնները և սրանք կազմում են նախնական կառավարութեան ընդհանրացած ձևը: Սրանք ծագում են շատ աւելի վաղ, քան քաղաքական և կրօնական իշխանութիւնները, և այս ապացուցւում է նրանով, որ դրանք նախնութաց են ոչ միայն հասարակական, այլ և մարդկային զարգացման. դրանք նկատելի են նաև բարձր կենդանիների մէջ:

Շուներ հարուածից վախենալով՝ սողալով ընկնում է իւր տիրոջ ոտները, որով պարզ ցոյց է տալիս իւր հնազանդութիւնը արտայայտելու ցանկութիւնը: Շները զթածութեան այսպիսի միջոցների են դիմում ոչ միայն մարդկանց՝ այլ և իրենց նմանների վերաբերմամբ: Սկուռը մի դամբու տեսնելիս սողւումով ընկնում է մէջքին և ոտները բարձրացնում վերև, մինչդեռ նա ատամները կրճտացնելով յարձակում կը դործէր՝ եթէ յոյս ունենար նրա հետ չափուելու. խեղճ կենդանին ակամայից ընդունում է այն դրութիւնը, որ լինելու էր կռուի մէջ իւր պարտութեան հետևանքը: Պարզ է, որ սէր, անձնուիրութիւն արտայայտող գործողութիւններից զատ հաստատւում են նաև այնպիսիներ, որոնք արտայայտում են հնազանդութիւն:

Բոլոր վայրենի ժողովուրդները, որոնց մէջ քաղաքական և կրօնական իշխանութիւնները դեռ ևս սաղմնային դրութեան մէջ են և որոնց մէջ տիրապետում է միայն անձնական դերազանցութեան ոյժը, ենթակայ են բազմաթիւ ծիսական կարգերի: Հայ գիւղացին մինին պատահելիս՝ պարաք է համարում բարեկէլ նրան, մի մեծաւոր անցնելիս՝ ոտքի կանգնել, հիւրասիրութեան միջոցին օղի խմելիս բարեմաղթութիւններ անել դիմելով բոլոր աչքի ընկնող անձնաւորութիւններին առանձին առանձին:

Նկատուած է նաև, որ ծիսական կարգերը նախնական և կիսակիրթ ժողովրդների մէջ շատ աւելի ոյժ ունին, քան այլ իշխանութիւններ: Այսպէս օր. երբ հ.յ գիւղացին ուղւում է ար-

տայայտել «անկարելի» դադարեցրել, նա ասում է «աղաթ չէ»:

Փառաւորս պատմելով Մանուէլի վերադարձը Հայաստան, ասում է... իբրև հոտն զնա վաչէն, որ յառաջ էր լեալ նահապետ, մինչև եկեալ էր ի նա՝ ետ զնա զպատիւ իշխանութեանն զոր առեալ էր ի թագաւորէն... քանզի նա էր երէց յազգին և Մանուէլն ունէր զնահապետութիւն ազգին տանուտէրութեան պատուին և վաչէ լինէր երկրորդ ¹⁾։ Սրանից հետևում է, որ կարգը, ծէսը աւելի մեծ ոյժ ունէր, քան թագաւորի հաստատութիւնը:

Նոյնը հետևում է նաև այն հանգամանքից, որ դատապարտում էին վասակին, իբրև աւագութեան իրաւունքը անդոսնողի.

Ոչ ըստ կարգի ունէր նա (վասակ) զտէրութիւնն Սիւնեաց աշխարհին, այլ նենգութեամբ և քսութեամբ ետ սպանանել զօրեղբայր իւր զվաղինակ և յինքն տարաւ զտէրութիւնն իբրևքրտիքեար յարքունիս ²⁾, ասում է Եղիշէն:

Նոյն իսկ այժմ հարսանեկան ծէսերին աւելի մեծ նշանակութիւն են տալիս, քան պսակին, այնպէս որ երիտասարդներին առանց հարսանեկան ծէսերի չեն պսակում, ինչպէս այդ անում են ամուրիները ժամանակ. և եթէ չհաս է լինում և կամ հոգևոր իշխանութիւնը պսակի հրամանը տալիս մեծ գումար է պահանջում, կատարում են հարսանեկան ծէսերը և առանց պսակի խորհուրդը կատարելու կենակցում:

Ծիսական կարգերը զոյութիւն են ունեցել նախ քան քաղաքական և կրօնական իշխանութիւնների ծագումը, և սա շատ հասկանալի է, որովհետև նախ քան իշխանութեան ծագումը պէտք է զոյութիւն ունենար հպատակութեան զգացմունքը, նախ քան օրէնքների ծագումը պէտք է ամրապնդուէր մի որոշ ուժի հըպատակելու կարգը, նախ քան կրօնական իշխանութեան ծագումը պէտք է տեղի ունենար նշնեցեալի գերեզմանի վրայ, նրա ոգու, դուրիի առջև կատարուող կարգերը: Պարզ է ուրեմն՝ որ նախ և առաջ պահանջուել է հպատակութիւն. իսկ այդ արտայայտող գործողութեան ձևերը կազմել են վարքի առաջին եղանակաւորումը, որը և՛ պահանջուել է ամենայն խստութեամբ: Պահանջը տիրոջ հրամանը կատարելու, նրան հպատակութիւն ցոյց տալու մէջ է կայացել և ի՛նչ թէ այս զանցառութիւնից ծագած չարիքի վնասուած անձը, ծագած չարիքը չէ որ ուշադրութեան է անուուել, այլ պետի հրամանը անգոստելը, նրա հպատակութեան ընդդէմա-

1) Փառաւորս V. 1 է. 246.

2) Եղիշէ Պատմ. Վարդ. 125.

դրելը. էականը ծէսն է եղել, կարգը և ոչ թէ նրա էութիւնը: Վաղարշակ առաջինի կարգադրութիւնների մեծագոյն մասը կայանում է այն ծէսերի մէջ, որ կատարելու էին նախարարները՝ ցոյց տալու իրենց հպատակութիւնը: Մելիք-Աբովը կախ է տուել Բոլնիսում Փանոսանց Հայրապետին, որ նրա հարցման թէ ինչմէ է փորում իւր այգին՝ պատասխանել էր, թէ քեզ ինչ, իմ այգիս է փորում եմ ¹⁾:

Միևնոյն երևոյթն աւելի որոշակի ցոյանում է կրօնական իշխանութեան վրայ: Երբ նկատում ենք, որ գերեզմանի մօտ տեղի ունեցող ծէսերը, որ յետոյ դարձել են տաճարներում կատարուող ծէսեր, սկզբում միայն այնպիսի գործողութիւններ են եղել, որոնք կատարուել են բաւարարութիւն տալու երբեմն իւր նախնական, երբեմն էլ իղիալական, աստուածային կերպարանքով ներկայացուած նշնցեալի ոգուն, երբ տեսնում ենք, որ զոհաբերութիւններն ու մեծարանքը, մատաղը, արիւնհանդ զոհերը, ծայրատումը, որոնք ծագել են նշնցեալի ոգուն բաւարարութիւն տալու, կամ նրան հաճոյք պատճառելու ցանկութիւնից, աւելի մեծ չափերով կատարուել են այնտեղ, ուր նշնցեալի ոգին աւելի մեծ երկիւղ է ազդել, որ պասը՝ որպէս թաղման ծէս՝ սկիզբն է տուել կրօնական պատերին, որ նշնցեալին ուղղած գովաբանութիւններն ու թախանձանքը դարձել են կրօնական փառաբանութիւններ և աղօթքներ՝ հասկանալի է լինում, թէ ինչու նախնական կրօնը կազմուած է եղել բացառապէս գթութիւն հայցող ծէսերից: Ծիշտ է, միջանի ստոր հասարակութիւնների մէջ, որոնց նմաններն այժմ էլ գոյութիւն ունեն, գթութիւն հայցող ձևերից մինն էլ համարուել է հայր կամ զօրապետ նշնցեալի տուած պատուէրների իրկութեան մէջ, որոնց միացրել են զղջման մրմունջներ իրենց պատուիրազանցութեան վերաբերմամբ, որը և կարելի է նկատել որպէս սաղմ, որից ծագել են կրօնի երկրորդական, անհրաժեշտ մասը կազմող սուրբ պատուիրանները, սակայն և այնպէս՝ որովհետեւ այս էակները, որոնց վերագրում են գերբնական յատկութիւն, իրենց մահից յետոյ էլ պահպանում են այն ցանկութիւններն ու կրքերը, որ արտայայտում էին իրենց կենդանութեան ժամանակ, ուստի կարելի է եղբակացնել, որ բարոյական օրէնսգրքի այս սաղմը սկզբում բռնել է միայն պաշտաման աննշան մասը, զխաւոր, էական մասը կազմել է այն զոհաբերութիւններն ու հնազանդութեան նշանները, որոնց օգնութեամբ յոյս են տածել զբաւելու ոգու կամ Աստծու բարեհաճութիւնը:

1) Իմ Գանձակի գաւառ. Ա. հ. եր. 46.

Այսպէս՝ հայ ժողովուրդը մի սրբի դուռ գնալիս ոչ թէ աշխատում է մաքրել իւր ներքինը, ուղիղ սրտով և լի հաւատով մօտենալ սրբին, այլ որքան կարելի է շատ մօտ վազել, խաչհամրոյր ձգել, մատաղ կտրել, թաշկինակներ նուիրել, որ մասունքը կամ աւետարանը նրանց մէջ փաթաթեն, բազմաթիւ ծուներ դնել, Ձեն քաշուով նոյն իսկ կաշառել սրբին մի մատաղ և կամ մի նուէր խոստանալով, որ կատարէ իրենց խնդիրքը և կամ յիշեցնել նրան իրենց տուած նուէրները և պահանջել հատուցում, որի մի լաւ օրինակը գտնում ենք Յովհան Մանգակունու պատմութեան մէջ. — նկարագրելով Սմբատ Մամիկոնեանի պատերազմը պարսից դէմ, նա ասում է.

«Եւ նոցա ի բլուրն ելիալ, և զօրացն Պարսից բազմացեալ ի վերայ Սմբատայ և Վարադայ, և նոցա կրկնեալ ծուներ Աստուծոյ յօգնութիւն կոչելով զսր Կարապետն. Յիշեան, ասեն, զերախտիս մեր. և որպէս ի հոռուստ օգնեցեր, ի մօտոյս մի վերջնաւոր ի մէջը եւ հնաս ի թիկունս օգնականութիւն Աստուծոյ »¹⁾:

Հայ ժողովրդի համար պասս պահելը կազմում է հաւատի էական մասը, և սրան համար է, որ Սելիք Աբուֆն ու Մելիք Զումշուտը կուռն են միմեանց հետ ոչ թէ այն պատճառով, որ Մելիք-Զումշուտը համոզում է մահմեդական Աղա-Մահմատ-խանին գնալ աւերել քրիստոնեայ թիֆլիսը, այլ որ նա պաս է ուտում²⁾: Հայ իշխաններից Վեստ Սարգիսը մի կողմից հայրենիքն է մատնել յայնքին, միւս կողմից Խնձկոնից տաճարները կանգնել, եւ եթէ Հայաստանը լի է վանքերով, այդ նրանից է, որ հայ թագաւորներն ու իշխանները հաւատացած են եղել, որ այնպիսի աստուածային նուիրարեութիւնները բաւական են իրենց հոգիները փրկելու:

Դարեր էին հարկաւոր, որ մարդկութիւնը ծէսից զէպի բարոյականը անցնէր, և մովսիսականութիւնն ու քրիստոնէութիւնը մի մի աստիճան են այդ զարգացման մէջ:

Բ. — Ինկատ առնելով այն սկզբունքը, որ էվոլյուցիայի զանազան արգասիքները մասնում են իրենց ազգակցութիւնը պահպանելով իւրաքանչիւրը այնպիսի գծեր, որոնք պատկանել են նրան, որից բոլորը ծագել են, կարելի է եզրակացնել, որ քաղաքական, կրօնական և հասարակական իշխանութիւնները, ունենալով բնորոշութիւն, որոշ գծեր, որոնք աւելի հին են քան այս, այժմ

1) Յովհան Մանգակունի պատմ. Տարսնոյ. Եր. 40:

2) Եւ. Վարդան. Դանձակի-գաւառ. Ա. հ. Եր. 49:

տարբերուող իշխանութիւններն, սրանք բոլորը պէտք է պատկանեն նախնական, ծիսական իշխանութեան, որից իրենք ծագել են: Ուրեմն ծէսերը շատ մեծ հնութիւն են ներկայացնում, որովհետեւ բոլոր, միմեանցից արդէն տարբերուող իշխանութիւնները նրանից գծեր են կրում:

Այսպէս օր. ընծաներ տալը՝ մինն այն գործողութիւններից, որոնցով արտայայտուում է պետին հպատակութիւն: Սա նաեւ կրօնական ծէս է, որ սկզբում կատարուել է գերեզմանի մօտ, իսկ յետոյ սեղանի առջև Ամենանախնական ժամանակներում դա իբր միջոց է ծառայել հասարակական յարաբերութիւնների ժամանակ բարեհաճութիւն տրամադրելու Այսպէս և՛ ողջոյնները.— դրանք բոլորն էլ իրենց բազմազանութեամբ ծառայում են արտայայտելու դանազան աստիճանի յարգանք դէպի աստուածները, դէպի պետերը, և դէպի մասնաւոր անձեր. մի դէպքում նրանք հանդիսանում են իբրեւ երկրպագութիւն աստծուն՝ տաճարում և կամ պետի կամ զօրեղ անձի ոտների առջև. միւս դէպքում իբրեւ ծունրադրութիւն կոքերի, կառավարիչների և սրանց ստորագրեալների առջև: Գլուխ բանալը ծառայում է իբր նշան երկրպագութեան, հպատակութեան և յարգանքի: Գլխի խոնարհումը ծառայում է միևնոյն երեք նպատակներին էլ:

Միևնոյնը կարելի է ասել նաև տիտղոսների վերաբերմամբ. հայր—մի պատուանձան է, որ տրւում է թէ պատժուն, թէ միապետին, և թէ որևէ յարգելի անձի, այսպէս և՛ տէր խօսքը և շատ ուրիշներ: Միևնոյն նպատակին ծառայում են նաև խոնարհութիւն ցոյց տուող խօսքերը, իւր ստորութեան և հնազանդութեան արտայայտութեամբ խօսողն աշխատում է շահել և՛ աստուածային շնորհը և՛ պետի բարեհաճութիւնը՝ և՛ մասնաւոր անձի հաճութիւնը: Վերջապէս նոյնպիսի իմաստ ունին փառաբանութիւնները. աստուածային մեծութեան փառաբանութիւնը կազմում է պաշտաման նշանաւոր մասը. բռնակալ միապետներին դիմում են մեծ շողջոքութիւնով և ուր հասարակական յարաբերութիւնների մէջ տիրում է ծիսապաշտութիւն՝ մասնաւոր անձերի հետ էլ խօսելիս գործ են ածւում չափազանց մեծ հաճոյախօսութիւններ (compliment):

Քիչ քաղաքակրթուած ժողովրդների, ինչպէս և շատ քաղաքակրթուած, սակայն նախնական կազմակերպութիւնը պահպանած հասարակութիւնների մէջ պեմնում ենք և ուրիշ տեսակի ծէսեր, որոնք արտայայտում են հպատակութիւն, ծէսեր, որոնք ընդհանուր են իշխանութեան երեք տեսակին էլ՝ քաղաքական, կրօնական և հասարակական: Մայրաթիւ—պոլիեղիպագիների մէջ

առաջին բռնած ձկան և երախայրիքի ընծայարեցութիւնը ծառայում է յարգանքի նշան ինչպէս աստուածներին, այնպէս և՛ զօրապետներին, Հայերիս մէջ, նոր ցորենից պատրաստուած առաջին հացերը, որ կոչւում են Հալաքի, ուղարկւում են թէ եկեղեցի, թէ տանուտէրին և թէ բարեկամներին, նոր—Բայազէտի դաւառում առաջին անգամ ձգուած թոռով բռնուած ձկները բաժանւում են աղքատներին, և նուէր ուղարկւում քահանային, տանուտէրին և բարեկամներին.

Այս բոլոր օրինակներից երևում է, որ կրօնական, քաղաքական և հասարակական հպատակութիւն արտայայտուած է միատեսակ վարմունքով:

Գ. Մէսերը միանգամից չեն ծագել իւր սիմվոլներ, խորհրդանշներ, արտայայտելու յարգանք և հպատակութիւն. նրանք յառաջ են եկել բնականաբար, հետզհետէ ձևափոխելով այն անհատական գործողութիւնները, որոնք կատարւում էին անհատական նպատակի հասնելու համար. նրանք յառաջ են եկել անհատական վարմունքից առաջ քան թէ կազմակերպուել են հասարակական կարգի, որ պիտի քննադատէին այդ վարմունքը: Նրանց, ըստ երևութին սիմվոլական բնոյթը հետեանք է այն հանգամանքի, որ նրանց յառաջացնող հանգամանքների փոփոխութիւնից յետոյ էլ նրանք յարատեւել են:

Ոչխարը, չտեմնելով իւր մօտ կորցրած դառին, մայում է և սկսում հոտոտել իւր մօտ եղած դառները միտռ մի, մինչև որ, վերջապէս, հոտից նրանցից մինին համարում է իրենը, այս ժամանակ նրա մայրական զգացմունքը կատարեալ բաւականութիւն է ստանում: Շնորհիւ յաճախակի կրկնութեան, այս հոտի և հաճոյքի մէջ շաղկապում է յառաջանում, որի ուժով առաջինը վերադարձւում է երկրորդը: Հոտոտելը դառնում է բոլոր դէպքերի համար էլ հաճելի, որովհետև նա յառաջ է բերում գիտակցութեան մէջ որդեասիրութեան թոյլ կամ զօրեղ աստիճանի զգացում:

Օրանից հետևում է. քանի որ սիրելի անձին հոտոտելը սկսում է ցոյց տալ սէր դէպի նա, սրա հետևանքը լինում է այն, որ երբ մարդիկ ցանկանում են, որ իրենց սիրէին, և սկսում են բաւականութիւն զգալ երբ արտայայտում են սէր դէպի իրենք, հոտոտելու գործողութիւնը դառնում է յարգանք և սէր արտայայտող ձէս. Սամոսները բարեւում են քթերը միմեանց մօտ դնելով և հշ թէ քսելով, այլ խիստ հոտոտելով. նրանք նաև սեղմում են և հոտոտում ձեռները, մանաւանդ բարձր

մարդկանց, միատեսակ բարեկեցութեան և նաեւ հասարակական հարգանքներին մէջ:

Հայերիս մէջ յաճախ պատահում է սիրած երեխայի գլուխը հոտոտելը, իսկ ննջեցեալի կամ պանդխտի շորերը հոտոտելը միանգամայն ընդհանրացած է:

Որովհետեւ հոտառութեան և ճաշակման մէջ մեծ կապ կայ, այս պատճառով և պէտք է, որ հոտառութեան վրայ հիմնուած գործողութիւնների հետ զուգընթաց տեղի ունենան նաեւ ճաշակման վրայ հիմնուած գործողութիւններ. և յիրաւի, համբոյրը, որ տալիս են միմեանց աղանձները և ընդհանրապէս սիրահարուած թոշունները, ցոյց է տալիս, որ սիրոյ այս զգացումը բաւարարութիւն է ստանում ճաշակի զգացման մէջ:

Շուրջ արտայայտում է իւր սէրը՝ լիզելով սիրածի ձեռը, նոյնը անում է և՛ կովը, լիզելով իւր հորթին. այսպէս ուրեմն և համբոյրը ծագել է միևնոյն ձևով, ինչպէս և սրա նման գործողութիւնները, հետեւապէս և համբոյրից, որպէս սիրոյ արտայայտութեան բնական նշանից, յառաջանում է և այն համբոյրը, որը արտայայտելով սիրոյ արտաքին նշանները, բաւականութիւն է պատճառում նրան, որին համբուրում են, և սրա շնորհիւ գրաւում նրա բարեհաճութիւնը դէպի համբուրողը: Այստեղից յառաջանում են ոտ, ձեռք, հանդերձ համբուրելը, որպէս ծէս:

Հայերիս մէջ համբոյրով արտայայտում են նախ սէր.— համբուրում են սիրուած էակի այտերը, ճակատը, շրթունքը, աչքերը, բուրդը և պորտը: Հասարակ ժողովրդի մէջ իւր սիրոյ արտայայտութիւն գոյութիւն չունի ձեռք համբուրելու սովորութիւնը:

2). Համբոյրով արտայայտում են յարգանք.— երիտասարդներն ու մանաւանդ հարսերը համբուրում են պառանքների և ծերունիների ձեռքը. յաճախ նոյն իսկ այն դէպքում, երբ միմեանցից հեռու են գտնուում, կանայք մեկնելով իրենց աջ ձեռքը՝ ասում են. խանութ մարիկ, ձեռքտ պաղնեմ: Սկսեալից և տեղերերը հարսի ճակատն են համբուրում, իսկ օտ նրանց ձեռքը: Հոգեհոգականների ձեռքը համբուրելը, աչքը աւանելը, միանգամայն ընդհանրացած է. պատահում է նաեւ, որ նրանց քղանցքն էլ են համբուրում: Հասակակիցներն ու միևնոյն վիճակի անձեր՝ պաշտի են անում միմեանց հետ:

3). Համբոյրով արտայայտում են պաշտամունք. գերեզմանները, սրբերի մասունքները, սրբերի պատկերները, եկեղեցու հոգները համբուրելը սովորական է:

Սաստիկ թախանձեկիս չոքում համբուրում են մեծաւորի

ոտքը, չոքում համբուրում կաթուղիկոսի ձեռքը և երկրպագում սրբերին ու աստուածութեան: Իսկ հոռւմ երկրպագել են նաև թագաւորներին. «և խոնարհեցաւ (Մուշեղ Մամիկոնեան) ի վերայ երեսաց իւրոց՝ երկիր եպագ արքայի (Պարսից) և կանգնեցաւ»¹⁾»:

Այն զգացումը, որ ծագում է յուղմունքից և կամ պարզ զգացողութիւնից, յառաջացնում է ջղաձգութիւն, որի ոյժը համեմատական է զգացումի ուժին. միւս զգացումների պէս, սիրոյ զգացումն էլ յառաջացնում է ջղաձգութիւն, որից և ծագում է գրկախառնութիւնը. և եթէ խոհականութիւնը չի դալիս մեղմելու այս ջղաձգութիւնը, նա միանգամայն համապատասխանում է զգացման ուժին. եղել են դէպքեր, որ մայրեջը սիրելով իրենց երեխաներին՝ այն աստիճան սեխմել են իրենց կրծքին, որ նրանց թալանել են: Այս բնական զգացումը արտայայտող ձևերը դարձել են ծէս և այժմ մարդիկ միմեանց հանդիպելիս գրկախառնում են, արտայայտելու իրենց սէրը և յարգանքը:

Պաղ թագաւորը լսելով Մուշեղ Մամիկոնեանի բացատրութիւնը նրա մասին կատարուած ամբաստանութիւնների վերաբերմամբ՝ «յարուցեալ ի գահոյիցն, բուռն հարկանէր զՄուշեղէ, արկանիս դնովաւ դիւկս»²⁾. ասում է Փաւստոս:

Երբեմն այս զգացողութիւնից յառաջացած ջղային շարժումները ուղղւում են որոշ նպատակի, երբեմն էլ յախուռն (անկարգ) ձև են ստանում, սակայն սովորաբար դաշնակաւոր (rythmique) են լինում. ձեռքի բոլոր ուժեղ շարժումները նրան այնպիսի գրութեան մէջ են դնում, որ բաւական հեշտանում է հակադարձ շարժումը, նախ որովհետև մկանունքը, որ յառաջացնում են այս հակադարձ շարժումը գտնւում են սրա համար ամենից յարմար գրութեան մէջ, և երկրորդ որովհետև նրանք օգտւում են հանդստեան փոքրիկ միջոցով: Այստեղից յառաջանում է ծափ տալը և կամ ձեռներով մարմնի միւս մասերին խփելը: Այստեղից էլ յառաջ են դալիս որոշ ծէսեր. այսպէս գոհունակութիւնը արտայայտելու համար ծափ են տալիս, ճկրտացնում են, կոտրատում մատները, չոթացնում, երեխայի յետոյքին են խփում: Միևնոյն տեսակի մկանունքների ցնցումներ տարածւում են նաև ոտների մէջ, ուրախութիւնից վեր-վեր են թռչում, ընդառաջ վազում, պարում են:

Զգացմունքը յուզուելով, ջղաձգութիւն է յառաջ բերում նաև ձայնի ջղերի մէջ: Ընդհանրապէս ուրախութիւն արտայայտող ձայները, միաժամանակ արտայայտում են և այնպիսի

1) Սեբեոս. գլ. Գ. եր. 73.

2) Քիւլ. Ե. գ. Դ. գլ.

ուրախութիւն, որ յառաջանում է սիրելի անձին պատահելիս, և բացի սրանից, ծառայում է արտայայտելու կեղծ ուրախութիւն այն անձի առջև, որի հաճութիւնը կամենում են գրաւել: Ուստի և՛ սպասուած անձը երևալիս՝ բղուում են կեցցէ, Զան, ջան, հոգիտ ուտեմ. Թագաւորը ապրած կենայ, Մելիքի մին օրը հազար:

Արցունքը, որ սովորաբար սաստիկ յուզմունքի արդիւնք լինելով մեծ մասամբ ծանր զգացումների արտայայտիչ են լինում, երբեմն նաև հաճելի զգացումներից են յառաջանում, երբ վերջիններս մեծ ուժով են ներգործում: Այս պատճառով և՛ նրանք դառնում են ծէսեր, որպէս յարգանքի, ցաւակցութեան և ուրախութեան արտայայտութիւն:

Պապ Թագաւորը իւր սէրը արտայայտելու համար դէպի զօրապետ Մուշեղ Մամիկոնեանը, երբ նա ամբաստանութիւններից արդարացաւ և իւր անձնուիրութիւնն ապացուցեց, նրան գրկեց և Շլայր ի վերայ պարանոցին Մուշեղի՝¹⁾

Երբ հարսին հօր տանից տանում են՝ մայրը ցաւակցութիւնից լալիս է և երբ հարս ու փեսան պսակից վերադառնում են փեսացուի տունը, այստեղ ևս վերջինիս մայրը լալիս է, միայն չէ թէ ցաւակցութիւնից, այլ ուրախութիւնից:

Երբ մինը պանդխտութեան է գնում, նրա կինն ու մայրը, ինչպէս և մօտիկները լաց են լինում իրենց ցաւակցութիւնն արտայայտելու, և երբ վերադառնում է՝ դարձեալ լալիս են, այս անգամ իրենց ուրախութիւնը արտայայտելու:

Ննջեցեալների վրայ լաց լինելը այնպիսի մի զօրեղ ծէս է դարձել, որ յառաջ է բերել նոյն իսկ առանձին պաշտօնեաներ՝ «ձայնարկող կուլուսանք սեւազգեստ»²⁾ և «աշխարող կանայք» և սրանց առաջնորդ՝ Մայր ողորդ՝³⁾ իսկ այժմ լալկան կանայք և լալկան մէր:

Սրանք լալով նկարագրել են ննջեցեալի բարեմասնութիւնները, նրա քաջութիւնն ու առաքինութիւնը. այս աշխարհական ծէսը վերը դարձել է կրօնական և առաջ է բերել գանձերը, որ հոգևորականները լալագին երգել են և նոյն իսկ այժմ էլ երգում են ննջեցեալների վրայ:

Նոյն իսկ ոմանք արհեստական արցունք բերելու նպատակով ծածուկ աչքերին սխտոր են քսում:

1) Բիւզանդ. Ծ. գլու. Դ. 71.

2) Մովսէս Խորենացի, Ծ. գլ. 49.

3) Փառաւոր Բիւզանդ, Դ. գլու. ԺԵ.

Արշակ Բ. Թագաւորը իւր եղբօր որդի Գնեկին սպանել տալուց յետ՝ իւր ցաւակցութիւնը արտայայտելու նպատակով հրամայեց. «ամենայն ոք առ հասարակ երթիցեն դիցեն աշխար կոծոց, և լացցեն զԳնեկ մեծ սեպուհն Արշակունի զսպանեալն: Իսկ ինքն Թագաւորն զնացեալ ի լալիսն, նստեալ լայր զեղբօրորդին իւր, զոր ինքն եսպան: Երթեալ նստէր մօտ առ դին, լույր ինքն, և տայր հրաման կոծ մեծ և աշխար դնել շուրջ զսպանելով դիակամբն: Իսկ կինն սպանելոյն Փառանձեմ... ի մէջ աշխարանին կոծէր. ձայն արկանելով ճչէր, յողբա արտասուեաց յաղիոգորմ գուժի առ հասարակ զամենեւեան լացուցանէր:

...եղև նա (Փառանձեմ) մայր ողբոցն և ձայնարկունքն ամենայն ի ձայն ողբոցն սկսան նուագել զիրան արփանացն Տիրիթայ, զակն դնելն, զքսութիւն, զհնարս մահու նիւթել, զսպանումն, ձայնիւքն մրմնջոցն ի վերայ սպանելոյն ի մէջ կոծոյն բարբառէին զեղգեղեալ խանդաղատութեամբ»¹⁾:

Այս օրինակներին, որոնք բացատրում են թէ ինչպէս զգացման բնական արտայայտութիւնները յառաջացնում են ծէսեր, աւելացնենք միքանի ուրիշներ, պարզելու համար այն միջոցը, որով ծէսերը ծնունդ չառնելով ուղղակի և անմիջապէս ինքնակամ գործողութիւններին՝ այնուամենայնիւ յառաջանում են բնական ճանապարհով և ոչ թէ մտադրուած սիմվոլականութեամբ:

Կարծի հայերի մէջ ճողջուն—աղբէր՝ են լինում հետեւալ կերպ.—Պատարագի միջոցին ճողջոյն տալիս՝ ճաղբաբողջ երկու երիտասարդները իւրաքանչիւրը մի խորանի առջևից գալով սեղանի առաջ միմեանց ողջոյն են տալիս, և յապա գուրս գալիս եկեղեցու դուռից, կտրում են իրենց աջ ձեռքերի ճկոյթ մատերը և փոխադարձաբար խմում:

Նոյնը կատարում է նաև Զանգեզուրում²⁾ և Բորչալուում, ³⁾ նոյն իսկ առանց եկեղեցական ողջունի, այլ լոկ ծակելով իրենց ճկոյթ մատերի ծայրերը և փոխադարձաբար ծծելով միմեանց արին:

Այս ծէսը, որ գոյութիւն ունի ինչպէս Թուրքերի, այնպէս և՛ վայրկնի շատ ժողովուրդների մէջ, ինչպէս են Հարաւային Աֆրիկայի և Մադակասկարի և Բօրնէօի ժողովուրդները՝ բացատրում է հետեւալ կերպ.—նախնական մարդը ոչ միայն համարում է որ մի որեւէ անձի յատկութիւնները կամ առանձնայնա-

1) Բիւզանդ աեզ.

2) Зелинский: Народно-юридические обычаи Закавказья и армян.

3) Ծ: Լուսիսի Բորչալուի գաւառ: Ազգ. Հանգէւ. եր. 389.

կութիւնները յատուկ են նրա բոլոր մասերին, այլ և նա լիովին հաւատացած է, որ քաջ թշնամու արիութիւնը կարելի է ժառանգել՝ լափելով նրա սիրտը, կամ կարելի է ներշնչել իրեն մեռած ազգականի առաքելութիւնը, եթէ մանրէ նրա ոսկորները, ջրի հետ խառնէ և խմէ, հետևապէս և հասկանալի է, որ միմեանց արիւնը ձծեկով, մարդիկ հաստատում են իրենց մէջ միեւնոյն բնութեան իսկական ընդհանրութիւնը:

Միեւնոյնը կարելի է ասել նաև անունները փոխանակելու վերաբերմամբ: Շոշոնների մէջ ամենամեծ հաճոյախօսութիւնը որ մի մարդ կարող է մի ուրիշին անել—իւր անունը նրան տալն է: Աւստրալիացիները փոխանակում են իրենց անունները կրողացիների հետ ի նշան իրենց եղբայրական զգացման: Այս սովորութիւնը, որ չափազանց տարածուած է, ծագում է այն հաւատալիքից, որ անունը անհատի մի մասն է: Տիրել մի մարդու անունը, միեւնոյն է թէ տիրել նրա էութեան մի մասին, և այն տալիս է տիրողին իշխանութիւն՝ քնաս հասցնելու այդ անձին. և սրանից յառաջանում է շատ ժողովրդների մէջ տիրող սովորութիւնը՝ խստութեամբ ծածկել անունը: Հետևապէս և փոխանակել անունները՝ նշանակում է մասնակից անել միւսին իւր էութեան, և միեւնոյն ժամանակ նրան վստահիլ իշխանութիւն իւր անձի վրայ, որ նշանակում է փոխադարձ մեծ վստահութիւն:

Հայերիս մէջ միմեանց հետ անուն փոխանակելու սովորութիւնը չի նկատուում, միայն ընդհանրացած է սիրած անձի անունը իւր զաւակին տալը, ի նշան յօրգանքի և սիրոյ. նկատուած է նաև որ քաջերի և հերոսների անունները դնում են երեխաների վրայ, յուսարով որ վերջիններս ժառանգեն նրանց քարեմասնութիւնը. օր. Բերուտով, Կազարով, Հայրիկ, Անդրասիկ, նաև երկրորդ կնոջը տալիս են առաջնի անունը:

Միեւնոյն կերպ բացատրւում է նաև սիրելի ննջեցեալի անունը նորածնին տալու սովորութիւնը: Անյարմար է համարւում նաև մանկան տուած ննջեցեալի անունը, եթէ վերջինս տան մեծերից է եղել, յաճախ կրկնելը, ուստի և նրան կոչում են այն պատուանդանով, որ սովորաբար տալիս էին ննջեցեալին, օր. ջոջ աղա, փաշա, հաճի աղա, հաճի պապ, մեծ-աղա:

Դ. — Միասկան կարգերի վրայ առանձին ուշադրութիւն չի դարձուած, որովհետև քաղաքական և կրօնական կարգերը հետզհետէ դարգացել և ունեցել են իրենց առանձին պաշտօնականները, մինչդեռ ծխական կարգերը այլասեռուել են այն հասարակութիւնների մէջ, ուր հասարակական երևոյթները դարձել են կշռա-

դատութեան առարկայ, Սկզբում քաղաքական և կրօնական կարգերի կատարողներն էլ միմեանցից շատ չեն տարբերուել, այլ միայն այնքանով, որ առաջինները աշխատել են զթուփիւն հայցել կենդանի, իսկ երկրորդները մեռած պետից, որովհետեւ նախնական ժողովրդների մէջ կենդանի պետին պաշտում էին մեռած պետին հաւասար, և որ կենդանի պետին քրմի տուած պաշտամունքը այն ծայրայեղ պաշտամունքն է եղել, որ կատարել են նրա բոլոր ծառայողները:

Հայ նախապետներն ու թագաւորներն էլ պաշտուել են հայ ժողովրդից թէ իրենց կենդանութեան ժամանակ և թէ մահից յետոյ: Կազմու գիմելով Հայկին «մեծ գիւցազանց» է կոչում նրան, որ մահից յետոյ Օրիօն աստեղութիւնն է կազմում, վահայնը հայ երգիչների խանդավառ սիրոյն է արժանանում, Արշակունիներին աստուածային ծագումն է վերագրում և սրանց արձանները, «որ Վաղարշակ Արմաւրում շինեց իւր նախնիների պատկերով... որոնք բերուած էին Բագարան և յետոյ Արտաշատ, փշրում է Սասանեան Արտաշիրը ¹⁾»: Բագարատունիներին հրէական ծագում վերագրելը նոյն աստուածացման տեղից է յառաջ գալիս, և սովորական սուրբ մակդիրից ²⁾ զատ նրանց պատկերներն էլ նկարում էին եկեղեցում, ինչպէս այս հաստատում է Յովնաննէս կաթողիկոսի Աշոտ Ա. Թագադրութեան նկարագրութիւնից: «Դաւանան յեկեղեցին սուրբ, և հայրապետն Գէորգ ընդ նոսա, և անդ աւետարանեալ ի վերայ զնուիրական աղօթան, և անեալ ի գիծս և ի գիրս և ի նկարս տեսականս զոսկեմամուկ զգեցութիւնսն և եղեալ ի գլուխ զթագ թագաւորութեան նորա»:

Նաեւ ոչ միայն քրմապետները, այլ և կաթողիկոսները զբաղուել են թագաւորի պաշտաման ձէսերը կազմակերպելով, ինչպէս երևում է Փ. Բիւզանդացու հետեւեալ խօսքերից. Եւ (Ներսէս Մեծ) զվարս թագաւորութեան իսկ յօրինէր ամենաբարի կրօնիք, որպէս և տեսեալ էր իւր առ հնօքն թագաւորօքն ³⁾:

Այն հասարակական կազմակերպութիւնները, որոնք զեռքիչ են զանազանակերպուել (différencies) պարզ ցոյց են տալիս կենդանի և մեռած պետերի պաշտաման նոյնութիւնը.— վայրենի ժողովրդների մէջ սկզբում ինքը, պետը, յայտարարում է իւր քաջութիւնների, իւր նախնիքների մասին, եզրպտական և աստրական արձանագրութիւնները ցոյց են տալիս, որ այս սո-

1) Մովսէս Խորենացի. Ը. գլ. 5է.

2) Ալիշան. Այբարատ եր. 418.

3) Փաւստոս Բիւզանդացի. Ծ. զպր. Ա. գլ.

վորութիւնը երկար ժամանակ տեկ է. յետոյ, երբ պետք լաւ ճարտասան չէ լինում, յանձնարարում է ուրիշներին պատմելու. և այսպէս հետզհետէ սովորութիւն է դարձել, որ պետերի, իշխանների առջևից գնում էին մարդիկ, որոնք ներքոգում էին նրան և երգելով գովարանում. միևնոյնը, ինչոր կատարում է մեռած, աստուածացած պետի վերաբերմամբ:

Թէ հայերիս մէջն էլ այս միևնոյնը տեղի է ունեցել՝ երևում է հետեւեալ մնացորդներէց.

Ազաթանգեղոսը (Յձդ) յիշելով այն իշխանների անունները, որոնց Տրդատը ուղարկեց Լուսաւորչի որդիներին բերելու՝ ասում է թէ երբորդ իշխանը «Դատ անուն» կարապետ արքայի» ուրեմն պարզ է, որ հայ թագաւորներն էլ ունեցել են իրենց առջևից գնացող կարապետ կամ կարապետներ, որոնք ազդարարել են ժողովրդին թագաւորի մասին:

Դեռ մինչև այժմ էլ կաթողիկոսի գնացքին կարապետում է մի հոգևորական՝ խաչը ձեռին, և երբ մօտենում է նա եկեղեցուն, նրա առջևից գնում են հոգևորականներ և երգեցիկ խմբեր՝ շարականներով ներքոգելով նրան, միևնոյնը, ինչ որ կատարում է մի կրօնական թափորի ժամանակ, երբ մինը խաչվառ ձեռին կարապետում է, և հոգևորականների խումբը շարականներ երգելով առաջնորդում է աստուածութեան պատկերը կամ մի մասունք:

Միևնոյնը նկատում ենք նաև հարսանեկան ծէսերի մէջ, երբ թագուորը եկեղեցուց իւր տունն է վերադառնում, մինը, որ աղուէս է կոչւում, վազում է նրա առջևից ազդարարելով նրա գալուստը և գովարանելով նրան ու թագուհուն:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ.

Յ Ա Ղ Թ Ա Ն Ա Կ Ն Ե Ր

Ե. — Ամէն մի յաջողութիւն, ինչ տեսակի և լինէր, ինքնըստինքեան կազմում է ինքնաբաւականութեան աղբիւր, և այն, ինչ որ ցոյց է տալիս այդ՝ զնահատելի է, որովհետեւ յառաջ է բերում գովասանք, քաջալերութիւն:

Այսպէս՝ Նորսեցի Կարապետ Բաղալեան հովիւը դաշտում մի գայլ էր սպանել, շալակել բերել էր դիւղ և ցոյց տուել, իսկ հայ որսորդները ցոյց տալու համար իրենց յաջողութիւնը, քաջութիւնը, սպանած եղնիկի կղջիւրները խփում են իրենց տան դռան վերև, իրենց սպանած արջի մորթուց մուշտակ են կարում և հաջնում, ամէն տեղ պատմելով, որ իրենց խփածն է:

Աղէքսանդրապօլցի Աւչի Նդիկը Փամբակի ձորում իւր սպանած վարաղի ժանիքները արծաթէ կաթերով կախում էր իւր և իւր ձիու կրծքից¹⁾:

Հայկական այն դարձուածքը թէ «Բնէ, պողաւոր է», որ գործ է ածւում երբ ուղում են յայտնել մինի ոյժը, մեծութիւնը, հաւանօրէն մնացորդ է այն սովորութեան, որ երբեմն նաև հայերը կրել են իրենց ճակատին իրր յաղթանակ իրենց սպանած կղջիւրաւոր կենդանու կղջիւրը, որը և յետոյ դարձել է քաջութեան, իշխանութեան խորհրդանիշ (սինվոլ), պատկերանշանով զօրապետների սաղաւարտների վրայ:

Եւ որովհետեւ վայրենի և կիսավայրենի ժողովուրդների մէջ թշնամի մարդիկ աւելի վտանգաւոր են քան թշնամի—կենդանիները, այս պատճառով և առաջիններին յաղթելն աւելի է փառաբանւում քան երկրորդներին, հետեւապէս և այսպիսի յաղթութեան նշաններն աւելի են զնահատուում:

Քաջ զինուորը կռուի դաշտից վերադառնալով կարող է մեծորանք սպասել միայն այն դէպքում, երբ իւր քաջագործութեան պատմութիւնը կարող է ապացուցանել մի շօշափելի ապացոյցով, եթէ նա իւր ապացոյց կը բերի իւր սպանած մարդու մարմնի մի մասը, մանաւանդ այն, որից դիակի վրայ միայն մի

1) Աղէքսանդրապօլում նիւթեր հաւաքելիս ինձ բանաւոր տեղեկութիւններ տուց նաև յայտնի աղագորդէա պ. Ա. Միլիթարեանը, որին և շնորհակալութիւնս եմ յայտնում:

հատ է լինում, այն ժամանակ նրա վարկը ժողովրդի աչքում կը բարձրանայ և նրա իշխանութիւնը կը զօրեղանայ: Պահել յաղթանակները, որպէսզի ամէն մի յարմար դէպքում հնարաւոր լինի պարծիլ նրանով, և այսպիսով զօրեղացնել իւր ազդեցութիւնը, դառնում է սովորութիւն:

Այժմ տեսնենք, թէ այս յաղթանակները ինչ տեսակի են լինում:

2.—Սպանուածի մարմնի մասերից ամենից աւելի կը տրոււմ են գլուխը, երևի այն պատճառով որ նա ամենից աւելի կարող է անժխտելի ապացոյց ծառայել յաղթութեան:

Փաւստոս Բիւզանդացին նկարագրելով Պապ Թագաւորի պատերազմը Պարսից դէմ՝ ասում է.

Ոչ գոյր չափ զլիսանոյն ախոյենիցն՝ զոր բերեալ էր առաջի թագաւորին Հայոց Պապայ զօրավարն Հայոց Մուշեղ: Սոյն պէս ըստ իւրաքանչիւր չափու ամենայն նախարարքն և մեծամեծքն և բովանդակ ամենայն զօրքն. և եղև մեծ յաղթութիւն յերկրին Հայոց ¹⁾:

Նոյն Բիւզանդացին պատմելով Աղձնեաց Բակուր բղեշխի Հայոց Պոսթոլ թագաւորից ապստամբելու մասին, ասում է, որ Հայոց զօրքերը գնացին, յաղթեցին նրան, «սպանին զբղեշխն, եղբարբք և որդւովք իւրովք հանդերձ: Բայց աղջիկ մի զդուստր նորածին և զգլուխն Բագուր բղեշխին բերին առ արքայ ²⁾:

Յովհան Մանդակունու ասելով. Իսկ Նիսորճէս, որ զՈւրմիդդ հապան, գուժարեալ զզօրս պարսից ութսուն հազար և եկն ի վերայ Մուշեղայ: (Մուշեղ) բարձեալ զմուրճն ի վեր՝ իշոյց ի վերայ զագաթան Նիսորճիշի, և ուղեկն ցնդեալ ընդ քիթսն իջանէր: Եւ կտրեաց զգլուխն և ձգեաց ի մախաղն իւր ³⁾:

Իշխանն Արծրունեաց տեկեալ հանդիպեցաւ զի Դեմետր և իշխանն Անգեղ տան մարտնչէին ընդ միմեանս: Եւ նորա ի վերայ յարձակեալ, կտրեաց զաջոյ ուս նորա և ի վայ՝ ընկէց, և կտրեաց զգլուխն նորա և ձգեաց ի մախաղ իւր. և դարձաւ ⁴⁾:

Դաւիթ-բէկի արշաւանքիւրի միջոցին հայերը սպանել են Մխիթար սպարապետին և նրա գլուխը տարել թուրքաց փաշային: ԺԹ. դարում Աղէքսանդրապոլի հայ՝ րը Գող Ղազարին սպանել են, գլուխը կտրել և տարել Կարսի փաշային:

1) Փաւստոս Բիւզանդացի. Ե. զպր. զլ. Դ.

2) Փաւստոս Բիւ. զ. զպր. զլ. Թ.

3) Յովհան Մանդակունի զլ. Ա. եր. 13

4) Ջենոբ Դաւիթ. պատմ. Վանեակի 1832 թ. եր. 30

կէ որպէսզի այս յաղթանակը աւելի նկատելի լինի, ցցի կամ նիզակի վրայ էին անց կացնում և պտտեցնում և կամ հրապարակի մէջ տնկում, և կամ անց էին կացնում սայլի ցցերին, ինչպէս երեւում է հետեւեալ դէպքերից.

Բիւզանդ պատմում է, որ Պապ Թագաւորը իմանալով որ Դղեակ մոգպետը ուզում է իրեն մատնել Պարսից Շապուհ թագաւորին, կանչում է նրան իւր մօտ, իբր թէ՛ կամենում է նրան պատգամաւոր ուղարկել Շաշլուհի մօտ իւր հպատակութիւնը յայտնելու և սպանել է տալիս, «և հատին զգլուխն նորա, և հանին հարին ի նիզակի, և կանգնեցին ի հրապարակին արժունի »:

Փաւստոս պատմելով Մենցութան Արծրունու և Մանուէլ Մամիկոնեանի պատերազմները՝ ասում է, «Ձ Մերութանայ զգլուխն իրաց հատանէին»... Ապա (կանայք) տեսին զգլուխն Մերութանայ, զի զցիցն երկայն կախեալ էր »)...»:

Երբեմն գլխները բերում դնում էին ննջեցեալի գերեզմանի վրայ որպէսզի սրանով արժանանան նրա դթութեան:

Միեւնոյն իմաստն է ունեցել և այն սովորութիւնը որ Հայոց ղեկուորները «յորժամ զենեալ գլխատէին զախոյեանսն ասէին, Աքշակայ զոհ լիշի »):

Միեւնոյն բանը կատարւում է նաև սրբերի վերաբերութեամբ, զոհուած աքաղաղների գլուխները դնում են նրա գերեզմանի, ուխտատեղու վրայ: Միայն Շուշու Քարին-տակի գիւղի «Մուստոս Սաջ» ուխտատեղում ինքս համարել եմ հարիւրից աւելի աքաղաղի գլուխներ՝ միմեանց մօտ շարուած:

Եկեղեցու առջև մատղած աքաղաղների գլուխներն էլ ձգւում են նրա կողմը:

Ե.— Երբեմն սպանուածի սմբողջ գլուխը զփռաբ է լինում տանել ծանրութեան պատճառով, մանաւանդ երբ ճանապարհն էլ հեռու է լինում. այս դէպքում տանում են կամ ձուտը, կամ ատամները, կամ ախանջները և կամ քիթը, այսպէս.

Եւ Սմբատ ասեալ զգորսն, զնաց ի վերայ քաղաքին Պորպայ ի գիշերի: Եւ մտեալ զօրացն ի տունսն զօրս և դաին պարսիկս լեզուաւ աստակէին. և զքիթսն կտրեալ ի շարի արկանէին և բերէին առ Սմբատ: Եւ համարեալ զքիթսն, գտանէին սպանեալ պարսիկք՝ ընդ այր և ընդ կին և ընդ մանկաւ չորեք հազար »):

1) Փաւստոս Բիւզանդ. Ե. զլ. 2.

2) Բիւզանդ. Ե. զպր. 29. զլ.

3) Փաւստոս Բիւզ. Ե. զպր. 6. զլ.

4) Յովհան Մանդակունի պատմ. Տարեայ. էր. 36

Հայ թրքական ընդհարումների ժամանակ Նախիջևանի գաւառի Շուռութ գիւղի հայերը Ազուլիսից հարս բերելիս ճանապարհին թուրքերը յարձակուամ են սրանց վրայ, բոլոր տղամարդկանց սպանում և նորահարսին տանում, բռնաբարում և ստիպում թրքանալ և երբ նա չի յօժարանում եռացրած ջրի մէջ կանգնեցնելով սպանում են:

Սրա վրէժը լուծելու համար նոյն գաւառի Գիւմրու գիւղում հաւաքուած հայերը բռնում են այդ գիւղի մոլլին, սպանում և նրա ականջները կտրում, տանում Շուռութ և Ազուլիս ցոյց տալիս:

Կարսի շրջանում Աղպապա գիւղացի մի թուրք Գոգչեցի Ղազարի հետ միասին, մի քանի ընկերով աւազակութիւն անելիս է եղել: Մի անգամ թուրք աւազակը Աղէքսանդրապոլի մօտերքը մի հայ քահանայի սպանում է, ունեցածը թալանում և տանում իւր ընկերներին ցոյց տալիս: Երբ հայ աւազակը աւարի մէջ տեսնում է խաչն ու աւետարանը, վրդովւում է, բայց ձայն չի հանում: Մի քիչ յետոյ հեռում նկատուած են երկու ձիաւոր. Ղազարն ասում է ընկերներին, դուք սպասեցէք, ես գնամ տեսնեմ մի քեր են դրանք, գամ: Գնում տեսնում է, որ մի ախուճդ է իւր ծառայի հետ. անմիջապէս յարձակում է սրանց վրայ, երկուսին էլ սպանում, ախուճդի ականջներն ու քիթը կտրում, լցնում նրա ապարոշի (սարբէի, գլխի փաթաթան) մէջ և նրանց ունեցած իրերի հետ բերում աւազակների մօտ և ցոյց տալիս: Ընկերները նեղանում են վերան, թէ ինչի՞մ ախուճդին սպանեց, նա էլ պատասխանում է, թէ ինչ՞իւ այն միւս ընկերն էլ քահանային սպանեց:

Միւսնոյնը պատմւում է և՛ հեքեաթների մէջ. Դաւիթ խինգանասուն (յիսուն) ջանը մէկ մէկ թալեց բերդի էն եանը (կողմը) ցիւեց (սպանեց), մնաց եռսուն ջանը, տասի էլ մէ մէ թեւը կըտրեց, մէկ մէկ թողեց, տասի էլ մէկ յաչքը խանեց, մէկ թողեց¹⁾:

Ը.—Մարդակերութեան շրջանում իբր յաղթանակ գործ է ածուել նաև սպանուածի մորթին, որ սպանողը հագել է և այդպէս ծառայել պատերազմի աստծուն. Իւկատանում պարտութիւն կրածների դիակները ձգում էին գետնին, կոխկրտում, յետոյ քերթում, քրմերը զգեստաւորւում էին այդ մորթիներով և պարում, իսկ մարմինները վառում էին տաճարի գաւթում: Այս սովորութիւնը հետզհետ փոխուել է և փոխանակ մարդկանց հագնելով՝ սկսել են խոտով լցնել և ի ցոյց դնել: Այսպիսի դէպքերի

1) Ե. Լալայեան Սասնայ ծառեր Ազգ. Հանդ. XIII գ. Էր. 63

մասին բաւականաչափ յիշատակութիւններ կան մեր մատենագիր-
ներէ մէջ:

«Իսկ Մուշեղ, զօրավարն Հայաստանեայց, ասում է Փաւստոս,
շրջէր ընդ երկիրն և աւերէր զատրուշանս մազդեզանցն, իսկ
զմազդեզունան որ մի անգամ ի բռուն անկան՝ զամենեսեան տայր
հրաման սպարապետն Մուշեղ ունել և հրով խորովել և զբազում
պատուաւոր տեարս, որ պատուականք էին առաջի Թագաւորին
պարսից՝ ունէր ձերբակալս՝ և տայր մորթել եւ ընու խոտով եւ
կանգնել ի վերայ պարսպացն... ընդ բազում տեղիս զայս առ-
նէր (Մուշեղ) ի վրէժս հօրն իւրոյ »:

Մի ուրիշ տեղ էլ Փաւստոսը պատմում է թէ այդպէս խո-
տով լցնելուց յետ հրամայում է «կանգնել ՚ի վերայ պարս-
պացն »:

Միևնոյն սովորութիւնը գոյութիւն է ունեցել նաև Պարս-
կաստանում, որովհետև Պարսից Շապուհ Թագաւորը նոյնպէս
եւտ հրաման մորթել զզօրավարն Հայոց Վասակ և զմորթն հանել
և ընու խոտով և տանել ընդ նոյն բերդ յԼնդմշն, որ Անյուշն
կոչեն »:

Ժամանակի ընթացքում նկատուել է որ իբր յաղթանակ կա-
րիք չկայ ամբողջ մորթին քերթել, բաւական է միայն դանդը
մաշկել, ականջներին վերև, մազերի հետ միասին: Այս սովորու-
թիւնը սաստիկ տարածուած է հիւսիսային Ամերիկայի հնդիկների
մէջ, Հայերի մէջ ևս ըստ երևութին այս սովորութիւնը տեղի է
ունեցել, որովհետև սրա մնացորդ կարելի է համարել այն, որ
հայերը սովորութիւն են ունեցել սափրելու գլխի մէջ տեղը կլոր
ձևով, ճիշտ այնտեղ, որտեղ սկզբում մաշկելիս են եղել. և այս
հաստատում է թէ ձեռագրների մանրանկարներից և թէ Բիւ-
զանդի հետևեալ վկայութիւնից:

«Եւ էր նա (Արտաւազդ, որդի Վաչէի) ի տիոց տղայ. և ըստ
մանկութեան օրինի, ըստ կրօնից Հայոց՝ որպէս օրէն էր՝ զգլուխ
մանկաւոյն սոյնպէս ի Ժամանակին գերծնալ էր զգլուխ մանկանն
Արտաւազդայ և ցցունս էր թողեալ և դէս արձակեալ »:

Այս տեսակ, այսինքն զազաթի կենտրոնը ածելելու սովոր-
ութիւնը գոյութիւն է ունեցել և Աղէքսանդրապօլում մի կէս դար
առաջ, և կոչուել է «գլխու վրէն կալ թողնել», որովհետև կալի
նմանութեամբ կլոր, լերկ տեղ էր գոյանում:

Մազերը իբր յաղթանակ պահելու սովորութիւնը շատ քիչ

1) Փաւստոս Ինդամզացի է. գլ. Ա.

2) Բիւզանդ Ե. զպր. Ա. գլ.

3) Փաւստոս. Դ. զպր. Մգ. 91.

է տարածուած, որովհետեւ մի մարդու գլուխը կարող է մի քանի մարդու գլխի մազերի յաղթանակ ծառայել, սակայն և այսպէս՝ դրանք ևս ծառայել են իբրեւան յաղթութեան, այսպէս մի նազասի վահանը ծածկուած է եղել նրա սպանած թշնամիների մազերով: Մի մանդանացի զօրապետի շրջազգեստի ծոփերը կտրուած են եղել ծամերից, որ նա ինքը կտրել է իւր թշնամիների գլխներից:

Թ.—Մարմնի մասերից ձեռքերն ու ոտքերն էլ բաւական յարմար են նկատուել տանելու իբր յաղթանակ, և Մեքսիկայի ժողովուրդների մէջ սովորութիւն է եղել կտրել սպանուածների մի մի ձեռք և ապա պարել այս յաղթանակների շուրջը: Կալիֆօրնիայի հնդիկներն էլ սովորութիւն են ունեցել կտրել սպանուածի ձեռքը կամ ոտը: Պարզ է, որ ամէն մի ժողովուրդի մէջ ընդունուած է եղել աջ կամ ձախ ձեռքը կամ ոտքը համարել յաղթանակ, որպէսզի միևնոյն տեսակից երկու յաղթանակ կտրելի չլինի կտրել:

Ոչ միայն վայրենիների, այլև հրէաների մէջ իբր յաղթանակ ծառայել է նաև սպանուածների ֆալլիւսը (առնանգամը): Աստուածաշնչի մէջ պատմուած է. «Եւ ասէ Սաուղ, այսպէս աստաջիք ցրաւիթ, եթէ ոչ կամի արքայ վարձանս, այլ հարիւր անթլպատութիւն այլազգեաց, առնուլ վրէժի թշնամեաց արքայի... եւ... Դաւիթ եհար յայլազգեացն այն հարիւր և երեք զանթլպատութիւնս նոցա և ելից զոռոս առաջի արքայի »:

Միևնոյնը տեղի է ունեցել և՛ հայերիս մէջ, ինչպէս երևում է Յովհան Մանդակունու հետեւեալ վկայութիւնից Օձ քաղաքում կոտորած զինուորների վերաբերմամբ.

Եւ հրամայեաց (Գայլ Վահան) զամենեցուն զքիթսն կտրել և զթլիպատսն, և արկանել ի մաղախ »:

Մի այլ տեղ նոյն Մանդակունին ասում է. «Եւ նորա (Գայլ Վահանայ) ձգեալ ձեռն իւր ի սուրն՝ որ առաջի կայր, կտրեաց զթլպատն նորա (Միհրանայ զօրավարին Պարսից) և ետ ի բերան նորա »:

Հայերիս մէջ նոյնանման դէպքեր տեղի են ունենում նոյն իսկ այժմ. Դարսայ շրջանի Գեաթիկ-սաթլմիշ դի դի մօտ հայ յեղափոխականներն սպանել են Կոստի կոչուած մատնիչին, ֆալիւսը կտրել, բերանը դրել, ապա տարել ցոյց տուել:

1) Ա. Բագուրաց XVIII 25, 27.

2) Յովհան Մանդակունի Պատմ. Տարեոյ եր. 23՝ նաև 24

3) Յովհ. Մանգ. եր. 25

Աղէքսանդրապոլի Արեւմտի գիւղի մօտ աւազակները սպանել էին երեք գիւղացի և նրանց ֆալլիսը կտրել, վայր էին ձգել: Այն դարձուածքը, որ հասարակ ժողովրդի մէջ գործ է ածուում երբ յօխորտում են մինի դէմ անելով. «Ինչ պիտի էնէ» ֆալլիսս պիտի կտրէ», արդէն ցոյց է տալիս, որ այս սովորութիւնը տեղի է ունեցել և մեր մէջ:

Ժ. — Յաղթանակներ վերցնելու անմիջական շարժառիթից դատ կայ նաև մի ուրիշ, կողմնակի շարժառիթ, որ ամենայն հաւանականութեամբ մեծապէս նպաստում է այս սովորութեան դարգացման: Նախնական մարդը կարծում է որ իրի յատկութիւնը հաւասարապէս տարածւում է բոլոր մասերի մէջ, և իւր այս կարծիքը վերադրում է և՛ մարդուն: Այստեղից ծագում է մեռած ազգականների մարմնի մասերը ուտելու, նրանց ոսկորները ջրի մէջ լուծած խմելու սովորութիւնը՝ նրանց առաքինութիւնները ժառանգելու նպատակով. սպանուած քաջի արիւնը խմել և կամ սիրտը ուտել, որպէսզի ձեռք բերուի նրա քաջութիւնը, կամ նրա աչքը կտւի տալ, որ աւելի հեռուն տեսնի, զգուշանալ միքանի վախկոտ կենդանիների միտն ուտելուց, որպէսզի չվարակուի նրա թուլամորթութեամբ:

Այս կետերի վերաբերմամբ պտնում ենք հայերիս մէջ հետեւող դէպքերը և անտիապաշտական մնացորդները.

Հայ թրքական ընդհարումների ժամանակ հայերը վերցրել էին Ձանգեղուրի գաւառի Սիսիան բերդը և թուրքերին կոտորել: Հայերից մինը՝ Գէորդ, դաշոյնով խփել է թուրքերի առաջնորդի կրծքին, որ հոչակուած է եղել որպէս քաջ մարտիկ, և բռնորդնելով հոսող արեան տակ՝ խմել է:

Սպանուած մարդու սեղանատամը ջրումը սրելով ջուրը խմեցնում են վախեցածին, որպէսզի ատամի տիրոջ քաջութիւնը փոխանցուի վախեցածին և սա այլևս չվախենայ:

Հայոց Արշակ Բ. ժամանակ հայ-պարսկական պատերազմների միջոցին պարսիկները Անի ամրոցում հայ Արշակունի թագաւորների գերեզմանները բանալով, «խաղացուցանէին ի դերութեան զոսկերս թագաւորացն», սակայն հայերը աւելի մեծ եռանդով պատերազմելով՝ «թափէին ի նոցանէն զոսկերս թագաւորացն իւրեանց, զոր պարսիկը խաղացուցեալ տանէին ի գերութիւն յաշխարհն Պարսից: Զի ասէին ըստ իւրեանց հեթանոսութեան ըստ օրինացն, թէ վասն այսորիկ բարձեալ տանեմք զոսկերս թագաւորացն Հայոց յաշխարհն մեր, զի փառք թագաւորացն և բախտքն և քաջութիւն աշխարհիս աստի զնացեալ

ընդ ոսկերս թագաւորացն յաշխարհն մեր եկեացեն: Ապա... զոսկերս թագաւորացն Հայոց... հանեալ թաղեցին յամուր ի գիւղն որ Աղձքն անուանին, որ կայն ի խինձս ի գոգս ի ծոցս յանձուկս ի դժուարս լերինն մեծի. զոր Արագածն կոչեն ¹⁾:

Գանձակի հայերը ննջեցեալի կրծքին մի հաց են դնում, որը յետոյ չորս կտոր անելով տալիս են ուտելու այն անձերին, որոնք ցանկանում են սրտապինդ լինել և ննջեցեալից չվախենալ ²⁾:

Եթէ երեխան վատառողջ է, գողանում են մի քաջառողջ մանուկի շորեր, և նրանով բալուղում նրան, որ լաւանայ ³⁾:

Հաւի սիրտը հում կուլ են տալիս՝ որ սրտոտ դառնան: ⁴⁾

Աղաւնու սիրտ են ուտում, որ բարի լինին:

Թշնամիները որդիներին իշի ուղեղ են ուտեցնում, որ յիմարանան:

Վախեցածներին արջի լեղի են խմացնում, որ սրտապընդուին ⁵⁾:

Մորթած հաւի քուրնիթները (փորում եղած հաւկիթները) անպսակները չեն ուտում, որպէսզի հարսանիքի գիշերը չղեղնին ⁶⁾:

Տան մեծը մեռնելիս ոտը լուանում, ջուրն ածում են սընկացքը, որ տան բարաքաթը մնայ ⁷⁾:

Ջաւախքում դերդաստանի ծերացած պետը իւր իշխանութիւնը յաջորդին յանձնելիս՝ լուանում է իւր ձեռները նրա ձեռների վրայ, որպէսզի իւր ձեռների բարաքաթը անցնի նրա ձեռներին ⁸⁾:

Ոգին մարմնի բոլոր մասերի մէջ հաւասարապէս տարածուած լինելու մասին հաւատքից ծագում է և հետեւեալ եղբակացութիւնը. եթէ մենք տիրում ենք որեւէ անձի մարմնի մի որոշ մասին, այսպիսով մենք տիրում ենք և նրա ողու միկնոյն մասին, հետեւապէս և՛ իշխանութիւն ենք ստանում նրա ողու վրայ: Այստեղից հետեւում է, որ եթէ մենք ֆիաս հասցնենք դիակի մի որեւէ մասին, այս ֆիասը կզգայ ողու դրան համապատասխանող մասը, հետեւապէս և՛ կարելի է տանջել ոգին, վատ վարուելով մեռելի մասունքների հետ: Այստեղից ծագում է կախարդութիւնը,

1) Փ. Բիւզանդ. Դ. դար. գլ. Ի. Դ.

2) Իմ Գանձակի դաւար Բ. Հ. եր 93.

3) Ջաւախք. Աղդ. Հանդէս. Ա. դ. եր 274

4) Իմ Վարանդա, Աղդ. Հանդ. Բ. եր. 242

5) Իմ Վարանդա, Աղդ. Հանդ. Բ. գիրք եր. 244

6) Իմ Ջաւախքը. Աղդ. Հանդէս. Ա. եր. 338

7) Իմ Ջաւախքը՝ Աղդ. Հանդ. Ա. դ. եր 316

8) Ը. Լալայեան. Ջաւախք. Աղդ. Հանդէս. Ա. գիրք եր 290

այստեղից յառաջանում է այն սովորութիւնը, որ շատ ընդհանրացած է նախնական կախարդների մէջ՝ աղմուկ բարձրացնել մեռելի ոսկորները միմեանց բաղխելով. այստեղից է մեռելների ոսկորի «փռշին», որ գործ են ածում Պերուի կախարդները, այստեղից է այն սովորութիւնը, որ մեր կախարդներն էլ գործ էին ածում դիակի մասերը, զանազան յուռութիւններ կազմելու:

Գանձակի հայերը երբ տեսնում են, որ մինի մեռնելուց յետոյ միևնոյն տանից ուրիշներ էլ են մեռնում, հաւատում են, և նոյն իսկ երազում տեսնում, որ այդ մեռելի ոգին զայիս տանում է միւսներին էլ և սրա առաջն առնելու համար՝ մի քառասուն տարի առաջ այսպիսի մեռելին հանում էին գերեզմանից, մի քանի անգամ հրացան արձակում վերան, քաջ տալիս այս ու այն կողմ և նորից թաղում: Իսկ մի տասն տարի առաջ, բաց էին անում գերեզմանը և մեռելի սիրտը հանում, դնում գերեզմանի վրայ վառում, մի կտուր էլ բերում տուն՝ մանրում, լցնում ջրի մէջ և խմցնում հիւանդացողներին ¹⁾:

Այսպէս ուրեմն յաղթանակները բացի թշնամու վրայ տարած յաղթութիւնը ցոյց տալուց, ծառայում են նաև իբր միջոց ստորագրելու սպանուած թշնամու ոգին: Եւ որ, զոնէ մի քանի դէպքերում, ոգուն տիրելը ենթադրում է նաև թշնամուն ստրուկ դարձնելու հնարաւորութիւն, ապացուցւում է շատ զօրեղ փաստերով: Ամեն տեղ տիրում է այն հաւատքը, որ ննջեցեալի գերեզմանի վրայ սպանուած մարդկանց և կենդանիների կրկնակները ուղեկցում են այս ննջեցեալի կրկնակներին և ծառայում են նրան հանդերձեալ կեանքում: Այս հաւատը միտեղ պատճառ է լինում կանանց սպանման, որպէսզի նրանք հանդերձեալ կեանքում կառավարեն ննջեցեալի տունը. այսպէս՝ Մովսէս Խորենացին խօսելով Ներսէս Մեծի բարեկարգութիւնների մասին, ասում է. Եւ նախարարների ազգերից վերցրեց այս երկու բանը—մերձաւորների խնամութիւնը... և միւսը, որ մեռածների վրայ սպանութիւններ էին անում հեթանոսական սովորութեամբ ²⁾:

Նոյն հաւատը մի այլ տեղ ստիպում է զոհել ննջեցեալի ձիերը, որոնց նա կարիք ունի հանդերձեալ աշխարհի ճանապարհորդութեան միջոցին, ինչպէս տեսնում ենք Անդրկովկասում կատարուած պեղումների ժամանակ, և որի մնացորդը կարելի է համարել այն, որ այժմ ննջեցեալի յետեից տանում են մինչև գերեզմանատուն նրա ձին, միայն հակառակ թամբած:

Բուլանըխում ճեթէ մեռնողն անդրանիկ մէկն է, կամ հա-

1) Ե. Լալայան. Գանձակի գաւառ. Բ. հ. եր. 87—88

2) Մ. Խոր. զր. Գ. գլ. Ի. Թարգմ. Ստեփանէի

բոստի միակ զաւակը: Նրա ձին զարդաբաժ մեռնողի ընտիր հա-
գուսններն ու զէնքերը և գլխու քօլօզը ձիու վրայ դրած առ-
ջկից կը քաշեն ¹⁾:

Նաև Սասունի և Տիգրանակերտի գաւառներում եթէ ննջե-
ցեալը անդրանիկ զաւակ է, յուզարկաւորութեան մի ձի են զար-
դարում, և մեռնողի հագուստն ու զէնքերը ձիու վրայ քաշ ձգում ²⁾:

ԺԱ.—Նախնական և կիսակիրթ ժողովուրդները թշնամին
յանցաւորից չեն կարողանում տարբերել, և գործելով ըոպէական
տրամադրութեան տակ՝ նրանք իրենց ամենամօտիկ յանցաւորի
հետ ևս նոյնպիսի խստութեամբ են վարուում և յաղթանակ վերցնում
ինչպէս և՛ թշնամիների հետ: Այսպէս Աղէքսանդրապօլում Մար-
գարենց Պետրոսին պատահամա՞ր սպանեց իւր փեսայ Կարապե-
տը: Պետրոսի փոքր եղբայր Յովհաննէսը 15 տարի սպասեց, մին-
չև որ Կարապետի որդի Սիմոնը մեծացաւ և այն ժամանակ սպա-
նեց նրան և արիւնը խմեց:

Ղարաբաքեցի Ղազարը հայ-թրքական ընդհարումների մի-
ջոցին յարդ է ծախել մի թուրքի, դաշնակցական խմբապետը
այնպէս սաստկութեամբ ծեծել է նրան, որ մեռել է: Ելնի հերս,
կտրէ գլուխ, իջնի հերս՝ չգտնի գլուխ, ասում է հայկական առածը:

ԵՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ.

Ծ Ա Յ Ր Ա Տ Ո Ւ Մ Ն

ԺԲ.—Մեռածի մարմնի մասերը կտրել տանելու սովո-
րութիւնից ծագել է կենդանի մարդկանց մարմնից մասեր կտրե-
լու սովորութիւնը: Երբ նախնական մարդը փոքր ինչ քաղաքա-
կրթուելով նկատել է, որ աւելի շահաւէտ է պահել և շահագոր-
ծել պարտուած թշնամուն, քան թէ սպանել նրան և միան ուռել,
մտածել է այնուամենայնիւ իւր յաղթանակները կտրել նրանից,
միայն այնպէս, որ վերջինս չմեռնի, և ան ապստեղից ծագել
է ծայրատուումը (mutilation, изувѣчение) իբրեւ յաղթանակ յաղթո-
ղին, և ստրկութեան նշանակ յաղթուածի համար: Վերջի վերջոյ
իւր մարմնի մասերի ինքնակամ մատուցումն սկսել է ծառայել
իբր չպատակութեան արտայայտութիւն և դարձել գթութեան
ձէս: Այժմ նշանակենք ծայրատման զանազան ձևերը և այն
դերը, որ նրանք կատարել են և կատարում են քաղաքական, կրօ-
նական և հասարակական կառավարութիւնների մէջ:

1) Բուլանքի: Ազգ. Հանգէս: Գ. Ե:

2) Սրուանձաեան. Մաննանյ

ԺԳ.—Յաղթուած թշնամու ձեռքը իբր յաղթանակ կտրելով, նրա արժէքը իբր ստրուկ աշխատատեղի ձգում էին, ուստի և սկսել են նոյն նպատակով կտրել միայն ծառը, և այն էլ այն, որը ամենից քիչ է գործածուած աշխատելիս, այն է՝ ճկոյթը, յետոյ նաև սրա փոխարէն՝ ոտի մատը:

Այսպէս Աստուածաշնչի մէջ կարդում ենք ¹⁾. «Եւ փախեալ Ադոնիբեղեկ, և պնդեցան զհետ նորա, և հասին նմա. և կտրեցին զծայրս ձեռաց նորա և զծայրս ոտից նորա: Եւ ասէ Ադոնիբեղեկ. Լեթանասուն թագաւորք ծայրակտուրք ձեռք և ոտիւք էին, որ քաղէին զփշրանս ի ներքոյ սեղանոյ իմոյ. արդ՝ որպէս արարի, նոյնպէս հատոյց ինձ Աստուած:»

Միևնոյն սովորութիւնը եղել է և՛ Հայոց մէջ, որի մէկ վկայութիւնը դառնում ենք Յովհան Մանգալուճու Տաբօնոյ պատմութեան մէջ, ուր ասուած է.

Եւ բարկացեալ Վաղդեան, ետ ածել զՀամամ, ծայրատել զոտս եւ ձեռս նորա ²⁾:

Շատ փոքովրդների մէջ տարածուած է ննջեցեալի գթութիւնը հայցել կտրելով մատը կամ նրա մի մասը, այսպէս Չարբուսանների մէջ դերդաստանի զլուխը վարձանուելիս՝ նրա «աղջիկները», այլին և ամսունացած քոյրերը պարտաւոր են կտրելու իրենց մատներից մի մի յօդ, և այս ծայրատումը նրանք պարտաւոր են կատարել ամէն անգամ, երբ մեռնում է այդ բարձր պաշտօնը գրաւողը, և միշտ սկսում են ճկոյթից: Մանկանների մէջ ազգականի մահուան առիթով ցաւակցութիւն արտայայտելու սովորական ձևը կայանում է ճկոյթ, երբեմն և միւս մատների երկու յօդը կտրելու մէջ. կտրուած մատը մեռած ազգականի կամ զօրապետի ոգուն նուիրարեցելու սովորութիւնը երբեմն դառնում է մեծ ոգուն, աստուածութեան զոհաբերելու ծէս. այսպէս՝ մանդանները կիսուոր դառնալիս կատարում են հետևեալ ծէսը. երկուսսարդը բարձրացնում է ձախ ձեռի ճկոյթը և մեծ ոգուն ուղղած մի կարճ ներքոյականով արտայայտում է իւր պատրաստակամութիւնը զոհ բերելու նրան իւր այդ մատը. ապա դնում է դոմէշի չորացրած կաշու վրայ, ութ մի ուրիշ կիսուոր անպարի հարուածով կտրում է: Տոնկայի լնակիչները իրենց հիւանդ մի նշանաւոր ազգականի համար անտուածներից անողջութիւն հայցելիս կտրում են իրենց ճկոյթ մատերը և զոհ բերում նրան:

Հաւանքովէն այս սովորութեան մնացորդն է, որ հայերիս

1) Գիրք Դատուելաց 1, 6, 7.

2) Յով. Մանգ. պատմ. Տաբօնոյ եր. 37

մէջ, մինը հիւանդանալիս երկաթից ձեռք, ոտք են շինում և տանում դնում ուխտատեղում:

Երբ երեխան չի կարողանում ոտքի կանգնել, նրա ոտներին կանաչ և կարմիր թելեր են կապում և մի շաբաթ երեկոյ կանգնացնելով նրան դռան սեմի վրայ՝ մի աղջկայ կտրել են տալիս, իբր թէ նրա ոտները զոհաբերում են Աստծուն:

ԺԴ. Սպանուած թշնամու քիթը և ականջները իբր յաղթանակ կտրելու սովորութիւնը տարածուել է նաև գերինների վրայ, որոնց դարձրել են ստրուկ, և այնուհետև ստրկական վիճակի նշան համարուել են կտրուած քիթն ու ականջը: Սակայն մի առ ժամանակից յետոյ փոխանակ կտրելու, բաւականացել են միայն ծակելով, և երբեմն սրանց միջով օղակ են անցկացրել և թող կապելով քաշել իրենց յաղթական կառքի յետևից, ինչպէս այդ ներկայացուած է ասորական քանդակների մէջ, և ինչպէս այդ կատարւում էր հրէաների մէջ. եթէ վեց տարի ծառայելուց յետոյ գնուած ստրուկը կը հրաժարուի իբր ազատ հեռանալու, թող շտարցի զնա տէրն իւր յատեան Աստուծոյ, և ապա մատուցէ զնա առ սեամս դրանն և ծակեսցէ զունկն նորա հերամբ և ծառայեսցէ նմա յաւիտեան, ասուած է Աստուածաշնչում ¹⁾:

Հաւանական է, որ ականջներ ու քիթ ծակելն ու իբր դարդ օղ և խզմա անցկացնելը յառաջ են եկել այս նախնական սովորութիւնից, որով ապացուցւում էր իրենց հպատակութիւնը, պատկանելութիւնը, մանաւանդ որ հէնց այժմ էլ, հայերիս մէջ կըր խոստանում են մի ոչխար կամ դառ՝ մատաղ անել մի սրբի, նրա ականջը ծակում են և կամ փոքր ինչ ճեղքում:

ԺԵ. Ծնօտը իբր յաղթանակ թշնամիներից վերցնելը միանգամայն անհնար էր՝ եթէ ցանկանում էին, որ վերջինս կենդանի մնար և ծառայէր իրենց իբրև ստրուկ, սակայն մի քանի ատամ հանելը վտանգ չէր ներկայացնում, ուստի և՛ ատամներն սկսել են իբր յաղթանակ ծառայել և ամէն մի յաղթող պարտք է համարել իրեն կտրելու պարտուածի մի քանի ատամը, ի նշան նրա ստրկական վիճակի, և այսպէս՝ ծէս է դարձել, որ պարտութիւն կրողները ի նշան իրենց հպատակութեան, ինքնակամ հանեն իրենց մի քանի ատամները և ներկայացնեն իրենց յաղթողին: Պերուացիների մէջ աւանդութիւն կայ, թէ իրենց յաղթող Դուայանա կրկապակը, վրդովուած նրանց անհնազանդութիւնից, օրէնք է հրատարակել, որով հրամայել է՝ որանց և՛ իրենց սե-

1) Գիւրգ Ելից. XXII. Ճ. 6.

բունդներին՝ երեքական ատամ հանել ամէն մի ծնօտից: Իսկ Աւստրիայի և Աֆրիկայի վայրենիների մէջ իբր կրօնական ծէս՝ արբունքի հասնելիս պէտք է հանել մի քանի ատամ և զոհարել աստուածներին:

Հայերիս մէջ ևս, հեքիաթներում պատմում են թէ ինչպէս հերոսը հանում է պարտութիւն կրողի ատամները և շարում նրա ճակատին.

Դաւիթը Ղոզրէկին վեկալեց ձիան խետ տփեց գետինը, ոտը դրեց փորինը, մէ ձեռնով բերանը ճխտեց բացեց, լեզուն քաշեց քոքահան արաւ, ատամներ քաշեց շարեց նակատը ¹⁾...

Իսկ ընկած ատամը եկեղեցու սեան մէջ, թոնրի սնկուածքում, ուխտատեղիներում դնելու այժմեան սովորութիւնը կարելի է համարել վերոյիշեալ կրօնական ծէսի մնացորդ:

ԺԶ. — Որովհետեւ պարտութիւն կրած թշնամիներին փոխանակ ուտելու ստրկացնելը մեղմել է յաղթանակներ առնելու սովորութիւնը, քանի որ ինքը, կենդանի գերին արդէն իսկ ծառայում է միշտ իբր նշան յաղթութեան, և յաղթանակներն սկսել են առնել այնպէս, որ վտանգի չենթարկեն պարտուածներին կենանքը. և բացի սրանից ձգտել են ծայրատու մնալ այնպէս կատարել, որ ընդունին չպակասի պարտուածի օգտակարութիւնը, և քանի որ դասակարգերի ծագմամբ ստրկութեան մէջ ծնուած գերու կրած նշանը այլ ևս չի ցոյց տուել նրա պատերազմում բռնուած լինելը, հետևապէս և՛ այլևս չի արտայայտել տիրոջ յաղթութիւնը նրա վրայ, ուստի և՛ այլևս կարիք չի զգացուել, որ ստրկութեան նշանը խփուէր ծանր ծայրատման միջոցով: Այստեղից յառաջացել է այն, որ ամենից շատ տարածուել է այն ծայրատումը, որ ամենից քիչ ֆիասակար և ամենից քիչ ծանր է եղել: Եւ այն է պատճառը՝ որ մազեր կտրելը դարձել է ծայրատման ամենատարածուած ձևը:

Բաւական հիմունք կայ ենթադրելու, որ յաղթուած գերիների մազերը կտրելու սովորութիւնը ծագել է սպանուած թշնամիների գանգերը մաշկելու սովորութեան հետ միաժամանակ, և որ մազերի մի մասը կտրելը և կամ նրանց մատուցումը նախ գթութիւն հայցելու և ապա որոշ անձի իշխանութեան ենթարկուելը արտայայտելու նպատակով՝ համապատասխանում է գանգը մաշկելու սովորութեան: Սրան ապացոյց կարող է ծառայել այն, որ երբ թաթարները նուաճել են Զինաստանը, հրամայել են զինա-

1) Ե. Լալայեան Ստամայ ծառ. Ազգ. Հանգ. Գ. XIII էջ. 60.

ցինքն ընդունել թաթարական ազգային սովորութիւնը՝ սափրել, գլխի առաջին մասը, իսկ յետեւի մազերից հիւսել երկար ծամ, ի նշան հպատակութեան:

Կարծէք միեւնոյն սովորութիւնը եղել է նաև հայերիս մէջ, VI դարում, միայն պատառիկների վերաբերմամբ, որովհետև Փաւստոս Բիւզանդացու մէջ գտնում ենք մի այսպիսի հատուած:

Վաչէի Արտաւազդ որդին էր «ի տիոց տղայ, և ըստ մանկութեան օրինի, ըստ կրօնից Հայոց՝ որպէս օրէն էր՝ զգլուխ մանկոցն աչապէս ի ժամանակին գերծեալ էր զգլուխ մանկան Արտաւազդայ և ցցունս էր թողեալ և գլխ արձակեալ¹⁾»:

Յոյների և հռոմէացիների մէջ ևս սովորութիւն է եղել, որ ստրուկների մազերը կտրում էին ի նշան ստրկութեան: Նոյնը և՛ Ամերիկայում.—նուտկասներէ մէջ ստրուկների վրայ նայում են արհամարանքով և նրանց մազերը շատ կարճ խուզում, իսկ կարաիբի ստրուկներին և գերիներին խիստ արգելուած է երկար մազեր կրել: Տաճկա-Հայաստանում հայերին արգելուած էր մօքրոք թողնել: Այս եղանակով էլ բացատրւում է այն սովորութիւնը որ յանցագործին պատժելու համար դարձնում էին ստրուկ և կտրում նրա մազերը: Նեկարագուայում գողի մազերը կտրում էին և իրեն իբր ստրուկ յանձնում այն մարդուն, որից նա գողութիւն էր արել, և որի մօտ նա մնալու էր, մինչև որ վերջինս բաւարարութիւն ստանար: Բնական է, որ ստրկութեան այսպիսի մի նշան դրւում էր իբր պատիժ մի որևէ յանցանքի, այսպէս կենտրոնական Ամերիկայում շնացող մարդուն նախ ձաղկում էին, ապա մազերը կտրում: Հին Մեքսիկացիները երբեմն հետեւեալ պատիժն էին տալիս. նրանք յանցաւորի մազերը կտրում էին միտրէ հրապարակական տեղում: Միջնադարեան Եւրոպայում ևս մազեր կտրելը պատիժ էր համարւում: Մեր մէջ գտնում ենք հետեւեալ հատուածը Մ. Խորենացու մէջ.

Տիրան Թագաւորի դուստր Երանեակը ամուսնացած էր Տրդատ Բագրատունու հետ, սակայն «Սա ամեց իւր ամուսին Տրդատին, վատ աչքով էր նայում նրան և քիթը բարձրացրած էր միշտ, ցաւելով իւր մասին, որ ինքը, անսման գեղեցիկը, տղեղի հետ և Թագաւորահընցածագգի հետ է ընակում: Մի օր Տրդատ զայրանալով սորա վերայ, ծեծում է նորան սանտիկ և կտրելով նորա շէկ մազերը եւ փետտելով նորա մազերի խոպոսները, հրամայում է դուքս քաշել և սենեակից դուրս ձգել²⁾»:

Հայկական շատ գաւառներում այժմ էլ սովորութիւն է, որ

1) Փաւստոս Բիւզանդ. Ե. գլու. ԽԳ. գլ.

2) Մովսէս Խորենացի: Բ. գլու. ԿԳ. գլ. Թարգմ. Սահաբեկ.

անքարոյական կանանց ու տղամարդկանց մազերը, խնչպէս և հոգեւոր կոչումից զրկւող հոգեւորականի մօրուքը կտրում են, ուստի և Մաղղզ մկրատը, «ժամդ կտրուի» դարձուածքները համարուած են ամենամանր անէծքը:

Միեւնոյն սովորութիւնը կատարուած է նոյն իսկ կենդանիներէ վերաբերմամբ:

Բուլանըխում երբ հարսնաւ եկողներ իջեալում են հարսի դիւղում, հարսնաւ հիւրասիրող տանտէրերը մեծ զգուշութիւն կը բանեցնեն, որ թշնամի մարդիկը հարսնածի ձիերու պոչները չկտրին, որ մեծ անպատուութիւն և սնարգանք է, և խնչպէս շատ անգամ պատահել է, այդ կերպ անարգուած մարդիկ սրտի կսկիծէն մեռնի են ¹⁾:

Ձէյթունցիներն իրենց թշնամիներից վրէժ լռածելու համար նրանց եղի, ձիու, շորու և իշի ազիւները կտրում են ²⁾:

Հասկանալի է ուրեմն, թէ ինչու հայ ժողովուրդը «պոչ խուզող» մականունն է տալիս այն մարդկանց, որոնք մեծ չարիքներ և բռնութիւններ են գործում, իսկ շուշեցիները մինի ոտը իրենց անից կտրելու գաղափարը արտայայտելու համար ասում են «պոչն քշկսեց» (պոչը կտրեց):

Այս սովորութիւնից ծագում է այն, որ երկար մազերը ստանում են մեծ յարգանք, Զիրջամների մէջ ամենից մեծ վիրաւորանքը, որ կարելի էր հասցնել մի տղամարդու կամ կնոջ՝ նրա մազերը խուզելն էր: Այս հայեացքի պատճառը շատ հասկանալի է, որովհետեւ այսպիսի դէպքում խուզուած մարդու արտաքինը նմանեցւում էր ստրկի արտաքինին, իսկ սրա հետեանքը լինում է այն, որ երկար մազերին մեծ յարգանք է վերագրւում և մինչև անգամ մեծութեան նշանակ ծագւոյում, այսպէս՝ առնգանների մէջ բացի բարձր անձնաւորութիւններից ոչ ոք իրաւունք չունի երկար մազեր թողնելու: Նոյն իսկ թրքաց իշխանագլուխները խուզում են մուրուքները, որպէսզի սրանով ցոյց տան որ իրենք միանգամայն կախուած են թագաւորող սուլթանի գթութենից: Յոյները արբունքի հասակում կրում էին աւելի երկար մազեր, և մազերի հետ կապուած էր նրանց մէջ մազերի որոշ քաղաքական դիրք: Փանկների թագաւորների երկար մազերը արքայան նշանակութիւն ունէին, նրանք համարուած էին թագաւորական սերնդի նշանակ և պատույ առանձնաշնորհ: Փլոտար և Խիլդերբրդը ցանկանալով բաժանել իրենց մէջ իրենց կըրօր թագաւորութիւնը՝ խորհուրդ կազմեցին, թէ ինչպէս վար-

1) Բէնսէ. Բուլանքի.

2) Ուլնխ.

ուին եղբորորդիների հետ. կտրե՞ն նրանց մազերը, որով և՛ ստորագրեն հպատակների կոչման, թէ սպանեն, Հայ մատենագիրները իրենց հիացմունքն արտայայտել են գովելով իրենց հերոսի մազերը, այսպէս Պորենացին Հայկին նկարագրելով քաջազանգուր է կոչում նրան և նոյն ածականը կրկնում է և՛ այն ժամանակ, երբ նրա պատերազմն է նկարագրում Բէլի դէմ; ուր ոչ թէ նրա մազերի, այլ ոյժի վրայ պէտք էր շեշտել ¹⁾։

Ժողովրդական երգերը պատմելով Տիգրան Ա. Հայաստանին բերած բարիքների մասին, դարձեալ նրա մազերն են չգովում.—

Ձայս և որ այլ այսպիսիք բազումք եբեր մերոյ աշխարհիս խարտեաշս այս և աղէքեկ ծայրիւ ներաց Երուանդեանս Տիգրան ²⁾։

Իսկ Վահագնին աստուածացնող երգը նրա մազերը կրակի, և մօրուսը բոցի է նմանեցնում ասելով. նա հեր հուր ունէր և բոց ունէր մօրուս ³⁾։

Երկար մազերը, երկրաւոր փառքի այս նշանակը, ծառայում է՝ նաև իբր նշանակ երկնային փառքի. Շատ ազգերի աստուածները, մանաւանդ նրանցից գլխաւորները, աչքի են ընկնում իրենց երկար մօրուքներով և երկար, գանգուր մազերով։ Հայոց մէջ թէ Աստծու և թէ սրբերի պատկերները մօրուքով և երկար մազերով են նկարուած։

Գերդաստանի անդամների հպատակութիւնը նոյնպէս շատ տեղերում արտայայտուած է կարճ մազեր կրելով։

Հասարակական կազմակերպութեան ստորին աստիճաններում կանայք կրում են ստրկական վիճակի այս նշանակը։ Սամօանի կանայք կրում են կարճ մազեր, իսկ տղամարդիկ՝ երկար։ Նոր Կալիդոնիայում զօրապետներն ու ազդեցիկ անձինք կրում են երկար մազեր; իսկ բոլոր կանայք խուզում են իրենց մազերը մինչև ականջները։ Հայերիս մէջ միայն տանձեժը, գիւղի ամենաառաջաւոր մարդիկ, ինչպէս տանուէրը, թողնում են մօրուք։

Սրան կարելի է աւելացնել որդիական հպատակութեան արտայայտութեան նմանօրինակ միջոցներ։ Մի ժամանակ Եւրոպայում մազերի կտրելը կազմում էր որդեգրութեան ծէսի մի մասը։

Կարլ-Մարտելը ուղարկել է Պիպինին, իւր որդուն, Լոնգո-բարդների թագաւոր Լուիտպրանտի մօտ այն նպատակով, որ վերջինս կտրէր նրա առաջին մազերը, և այս ծիսակատարու-

1) Մովսէս Խորենացի Ա. դ. գլ. Ժ.

2) Անդ. Ա. դ. ԺԱ. դ.

3) Պոր. Ա. դ. ԻԴ. գլ.

թեան շնորհիւ, ապագայում հանդիսանար իբր հայր: Քրտովիկոսը ցանկանալով հաշտուել Ալարիքի հետ՝ առաջարկել է նրան որդեգրել իրեն, կտրելով իւր, Քրտովիկոսի, մօրուքը:

Հայերի մէջ, Աղէքսանդրապօլում, մի երեխայ որդեգրելիս տանում են նրան մի ուխտատեղի, նրա մազերը խուզում սրբի գերեզմանի վրայ, այդ մազերով կապում այն աւելը, որով աւելում են այդ սրբի գերեզմանը և ապա որդեգրող կինը և յետոյ նրա ամուսինը անց են կացնում այդ երեխային իրենց շապկի միջով:

Այս տեսակի ծայրատու ծառայել է նաև իբր ննջեցեալներին հպատակուելու արտայայտութիւն: Կարաիւնների մէջ շորովհետև մազերը կ'սզմում են նրանց հպարտութեան զլխաւոր առարկան, ուստի ցանկանալով բողբոջին անվիճելի կերպով ցոյց տալ իրենց վշտի անկեղծութիւնը իրենց ազգականի կամ բարեկամի մահուան առիթով, նրանք խուզում են իրանց մազերը ստրուկներին և գերիների նման: Այժմ էլ հայերի մէջ Մոքսում կանայք կարում են իրենց մազերը:

Յոյների և հռովմէացիների մէջ սգի օրերին կարճ խուզում էին իրենց մազերը: Միևնոյն սովորութիւնը տեղի է ունեցել և հայոց մէջ, այլապէս կարիք չէր լինի, որ 325 թուին Վաղարշապատում զուստրուած եկեղեցական ժողովը զնէր հետեւեալ կանոնը:

«Որ կոծ զնեն և զհերսն խզեն և զճակատս հարկանեն, նզովեալ լիցին ի կեանս և ի մահ »¹⁾:

Նոյն բանն է ասում նաև Դաւիթ Աւուկայ որդին. «Որ խզէ զհերս և կամ ճակատ հարկանէ, և արիւն հանէ, և կամ զօծիս պատառէ, այլազգաբար զկատար հերոցն փետէ, այնպիսիքն անյոյս են ի կենացն յաւիտենից »²⁾:

Հայերիս մէջ ընդհանրացած սովորութիւն է, որ ննջեցեալին թաղելուց միքանի, սովորաբար 7 օր յետոյ, բարեկամ տղամարդիկ հաւաքւում են ննջեցեալի տունը և տղամարդկանց մօբուրները ածելել տալիս, որից յետոյ արդէն սրանք սկսում են իրենց առօրեայ պարապմունքը:

Շատ հաւանական է, որ այս սովորութիւնը մնացորդ է այն ծիսին, որով մարդիկ զօհ բերելով իրենց մազերը ննջեցեալի ոգուն, արտայայտում էին իրենց սէրը, հպատակութիւնը դէպի նա: Ննջեցեալներից դէպի նահատակները, սրբերը և ապա աստուածութեան անցնելը էվոլյուցիայի աստիճաններ միայն լինե-

1) Արէլ Արքեպիսկոպոս Միթթարեան Պատմ. ժողովոց Հայաստանեայ եկեղեցւոյ. հր. 21

2) Դաւիթ-Աւուկայ որդի. Ազգ. Հանգ. եր 124

լով, տեսնում ենք, որ միևնույն ծէսը կատարուել է նաև սրբերի, աստուածների վերաբերմամբ:

Յոյների մէջ երբ երեխան դառնում էր ֆոթոզ նրա մազերը խուզում էին կրօնական հանգիստւոր ծիսակատարութիւններով և մազերը նուիրում մի որևէ աստուածութեան, սովորաբար զեօսի աստծուն: Միևնույնը տեղի էր ունենում նաև հովմէլացիների մէջ և այսպիսի դէպքերում կարուած մազերը նուիրում էին մի որևէ աստուածութեան: Մազերի զոհաբերութիւն եղել է և հրէաների, ինչպէս և արաբների մէջ: Հայերի մէջ երեխայի մազերը առաջին անգամ խուզելիս այժմ էլ տանում, եկեղեցու պատի ծակերն են կոխում, մի ապացոյց, որ մի ժամանակ յունաց պէս հայերն էլ նուիրել են մի որևէ աստուածութեան:

Սակայն այս սովորութիւնն աւելի որոշ երևում է այն երեխաների վրայ, որոնք սրբի տուած են համարւում, այսինքն որոնց ծնողները ամուլ լինելով սրբի դուռը ուխտ են դնացել և ապա ունեցել այդ երեխան: Այսպիսի երեխաների մազերը բոլորովին չեն կտրում մինչև եօթ տարեկան դառնալը: Այս ժամանակ տանում են նրան նոյն սրբի դուռը և այստեղ, սրբի զերեմանի վրայ խուզում երեխայի մազերը և նրանց հիւտով կապում այն աւելը, որով աւելում են սրբի գերեզմանը:

Քաթօք Հայոց ընկիւնների և այստեղից գաղթածների մէջ սովորութիւն կայ, որ երիտասարդը առաջին անգամ մօրուքը սափրելիս՝ խնդրել է մինին «միրուքի քաւոր» լինել, և սա միջանի ընկերների հետ այս երիտասարդին տանում է իւր տուն հիւրասիրում և ապա կանչում սափրիչին, որ հանգիստւորապէս սափրում է այս երիտասարդի մօրուքը, որի կողքին կանգնում է «մօրուքի քաւորը», և շարունակ ասում սափրիչին. «Հը, սանիկիս լաւ թըբաշ էքա»: Միքանի օրից երիտասարդն էլ փոխադարձաբար հրաւիրում է իր տուն քաւորին մի քանի ընկերներով և հիւրասիրում:

Կարսի ընկիւնների մէջ սովորութիւն է եղել, որ եւր մի ծէրունի որոշել է մօրուք թողնել, խնդրել է մինին քաւոր լինել, և սա վերջին անգամ սափրել է տունը սրա մօրուքը և մի երես-սրբիչ ու մի սանր նուիրել նրան:

Ամուսնութեան միջոցում թագաւորի հանգիստւոր կերպով սափրուելու ծէսը նոյնպէս, որ միանգամայն ընդհանրացած է հայերիս մէջ, պէտք է մնացորդ համարել մի որևէ աստուածութեան զոհաբերութեան:

Միևնույն սովորութիւնը մուտք է գործել նաև կրօնական ծէսերի մէջ. հոգևոր կոչումն ընդունողի գլխի մազերից չորս տե-

զից խաչածե կտրում են, աղօթքներ կարդալով, որով արտայայտուած են, որ նորընծան իրեն նուիրում է աստուածութեան:

ԺԷ. — Հայտատուութիւն արտայայտող շատ ծէսերի հետ տեղի է ունենում և՛ արիւնառութիւն: Այս ծէսի սկիզբը գուցէ մասամբ գտնուում է մարդակերութեան մէջ, սակայն նրա տարածութիւնը զլիսաւոր պատճառը պէտք է որոնել այն սովորութեան մէջ: Որ մարդիկ իրենց արիւնը միմեանց առաջարկելով կամեցել են անպացուցանել իրենց հաւատարմութիւնը, փոխադարձ սէրը: Այսպէս Հայերի մէջ սովորութիւն է եղել, որ դաշնագրութիւն կապելիս աջ ձեռներից արիւն էին հանում և փոխադարձաբար խմում, ինչպէս վկայում է Վաղերիոս Մաքսիմոս ասելով:

«Սարխաղէր ընդէմ հօրն իւրոյ Տիգրանայ Հայոց թագաւորի ետ ըսն ընդ բարեկամս ամենեցուն յայոյ ձեռանէ հանել արիւն, և դմիմեանց ըմպել զարիւնս: Միևնոյն սովորութիւնը եղել է նաև սկիւթացիներէ մէջ: Միևնոյնը տեղի է ունենում և այժմ հայերիս մէջ, երբ ցանկանում են ողջոյն աղբէր լինել. եկեղեցում միմեանց ողջոյն տալուց յետ՝ կտրում են մատերը և փոխադարձաբար խմում արիւնը:

Այս միևնոյն ծէսը կատարւում է նաև ննջեցեալների վերաբերութեամբ. ցանկանալով արտայայտել իրենց անձնուիրութիւնը դէպի ննջեցեալի ոգին, սգուօրները պատառտում էին իրենց երեսները և արիւն հոսեցնում. անս թէ ինչպէս է նկարագրում այս Փաւստոս Բիւզանդացին:

«... Յետ մահուան ներսէսի, յորժամ զմեռեալն լային փողովք և վանդաք և վնօք զկօծսն պարուցն կաքաւելով, գոիգսն հատեալս, զերնսս սլատստեալս, արք և կանայք պղծութեամբ ճիւղողութեամբ պարուք դէմ ընդ դէմ հարկանելով, և կամ ամբ հարկանելով, զմեռեալն յուղարկէին »:

ԺԸ. — Երբ զոհ է բերում արիւնը գթութիւն հայցելու զօրապետի ոգուց, և այս կատարւում է ոչ միայն նրա ազգականների այլ և՛ ասհմի միւս անդամների կողմից, որոնք բոլորն էլ հաւաստրապէս զգում են երկիւղ և սոսկում նրա ոգու առջև, — այն ժամանակ այս նպատակով կտրուածներն սպիները դառնում են հպատակութիւն արտայայտող նշաններ, միանգամայն միւս ընդ իր ծայրատուածների նման: Հոնները, որ Ատտրիլլաին թաղելիս

1) Գրք. Բ. յիւ. Խնճ. Հնախ. Գ. 300

2) Բիւզանդ. Գ. 31.

ծածկել են իրենց ամբողջ երեսը վերքերով, և թուրքերը, որ նոյնն են անում սուլթանի թաղման ժամանակ, այսպիսով իրենց վրայ նշաններ են դնում, որոնք որոշում են նրանց որպէս իրենց պետերի սարուկներին:

Երբեմն այնպիսի մի թաղաւորի մահուան ժամանակ, որի յաղթութիւնները դարձրել էին նրան ազդի կազմակերպիչ, այդ տեսակի նշաններ կրում են ինչ միայն նրա ժամանակակիցները, այլ և՛ վերջիններիս կողմից դրում են նաև իրենց որդիների վրայ, այսպիսի դէպքերում այդ նշանները դառնում են ազգային բնորոշ յատկանիշեր:

Շատ հաւանական է, որ մեռած հօրը, կամ պետին և կամ աստուածացրած հանգուցեալին իւր անձնուիրութիւնը արտայայտելու նպատակով կատարուած կտրուածքների սպիւնըն սկիզբն են տուել այն կտրուածքներին և նկարներին, որ յայտնի է կտածում, տատուած, անունով:

Այս սովորութիւնը, որ այնքան տարածուած է վայրենի և կիսակիրթ ժողովրդների մէջ և որի մնացորդները նոյն իսկ այսօր նկատելի են Եւրոպայում, գոյութիւն են ունեցել և ունի նաև հայերիս մէջ: Կրօնական զգացումից յառաջացած այս սովորութիւնը հետզհետէ դարձել է տահմերը յատկանշող նշան և վերջերքում պճնանք:

Սալմաստի, Շատախի, Մոքսի և այլ շատ խուլ անկիւնների հայերը կտածումներ են կատարում երեսի, ձեռքերի և ստիւքի վրայ այսպէս. թելած ասեղը նախապէս ներկելով թանաքի կամ մի սև ներկի մէջ, անց են կացնում կաշու միջով. ասեղի անցած տեղում ներկը մնալով սպի և սև բիծ է յառաջացնում: Ոմանք էլ նոյնպիսի բծեր յառաջացնում են վառելով. յարէթի կտորին տալով զանազան ձև, դնում են սովորաբար ծղիկի վրայ և վառում. սաստիկ ցաւը մեղմելու համար փոքր ինչ բարձրից թաշկինակով կապում են: Երուսաղէմում ուխտաւորների ձեռքերին խփուող մահտեսութեան նշանն էլ միևնոյն կտածումի մնացորդ է:

ԺԹ.—Մենք տեսանք, որ վայրենիները հաւատալով որ ոգին տարածուած է մարմնի բոլոր մասերի մէջ, պահում են իրենց մօտ մեռած թշնամու մասունքները, յուսալով նրանց միջոցով կառավարել մեռածի ոգին, եթէ ոչ անձամբ, դոնէ տեղական կախարդների օգնութեամբ:

Այս միևնոյն պատճառը ստիպում է նրանց պահել իրենց մօտ և այն մարդու մարմնից կտրած մասը՝ որին սարկութեան են ենթարկում, և՛ վայրենին, ինչպէս և նրա սարուկն, այս դէպ-

քումն էլ լիովին հաւատացած են լինում, որ մարմնի այս մասը իշխանութիւն և միջոց կըտայ փնտս հասցնելու այդ մասի տիրոջ ամբողջ էութեան: Առաջին իսկ խօսքերը, որով դիմում է ձեզ կախարդը՝ այն պահանջն է որ բերէք նրա զոհի մաղերից կամ հղունդներից, և կամ հանդերձի մի կտորը, որ տողորուած է այն հոտով, որ համարւում է նմանօրինակ նրա ուղուն, իսկ սրանից յառաջանում է այն՝ որ իւր ստրուկի ատամը կամ մատի յօդը և կամ մինչև անգամ նրա մաղերից մի ծամ պահող տէրը ամէն ժամանակ կարող է տանել զբանց կախարդին, ենթարկելու անհնադանդ ստրկին հիւանդութեան, չարչարանքի, մահի: Եւ այս պատճառով էլ ստրուկը երկիւղից արտայայտում է հնազանդութիւն:

Այսպէս կարելի է բացատրել և այն հայկական սովորութիւնը, որ սիրահարուած երիտասարդներն իրենց սիրած աղջկայ մաղերից կտրելով համայիլ են շինել տալիս, այսինքն մաղը լաթաթում են մի թանդազին կտորի մէջ, եռանկլինաձև ծալում, ասղնազործով և կամ արծաթով պատում և իրենց մօտ պահում:

